IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
DOI: https://doi.org/10.52328/t.9.2.1/ PRIMLJENO: 8. svibnja 2026.

Od istorijskog Drezdena: Komunisti, ustaše i slučaj "nestanka" Svetozara Pribićevića

STEFAN GUŽVICA
Nacionalni istraživački univerzitet Visoka škola ekonomije, Sankt-Peterburg

Ovaj članak biće prilog razumevanju politike Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) prema nacionalnom pitanju u periodu ranih tridesetih. Centralni predmet studije je kritika knjige Branislava Gligorijevića "Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje", te preispitivanje, na osnovu primarnih izvora, odnosa KPJ prema nekomunističkim političkim organizacijama u takozvanom "Trećem periodu" Kominterne od 1928. do 1935. godine, počevši od odluka Četvrtog, "Drezdenskog" kongresa KPJ. Pokazaću kako je izgrađen mit o Drezdenskom kongresu i o komunističko-ustaškoj "saradnji" kao osnovi politike KPJ u tom periodu, zašto je taj mit neosnovan i zašto je naišao na široku prihvaćenost u istoriografskim krugovima, naročito u Srbiji. Članak pokazuje da su glavni politički subjekti "nacionalne" borbe u Jugoslaviji ranih tridesetih u očima komunista zapravo bili hrvatski seljački pokret i seljački pokret Srba Prečana predvođen Svetozarom Pribićevićem. Činjenica da je za komuniste najvažnija i najprisnija saradnja u ovom periodu ostvarena sa političkim predstavnicima prečanskih Srba dovodi u pitanje dve velike pretpostavke domaće istoriografije: prvo, površnu pretpostavku iz socijalističkog doba o Trećem periodu Kominterne kao "sektaškom", a zatim i paušalnu ideološku pretpostavku o "antisrpskom" karakteru komunističkog pokreta, koja je naročito uzela maha u srpskoj istoriografiji i javnoj sferi u periodu restauracije kapitalističkog poretka. Pokazaću i da je Branislav Gligorijević u svojoj studiji namerno ignorisao saradnju KPJ sa Pribićevićem te minimalizovao saradnju sa levim otpadnicima iz HSS-a da bi ojačao svoju neodrživu tezu o "privlačnosti" ustaša za jugoslovenske komuniste. Članak će se osvrnuti i na kasnije istoriografske studije, prvenstveno Koste Nikolića, koje su nekritički preuzimale Gligorijevićeve teze i dopunjavale ih novim netačnostima.

KLJUČNE RIJEČI: *komunizam, Balkanska federacija, Komunistička partija Jugoslavije, jugoslovenstvo, Hrvatska seljačka stranka, Samostalna demokratska stranka, Svetozar Pribićević*

/

Veliki[1] istoričar sovjetskog komunizma Stiven Kotkin jednom je komentarisao da je najveće iznenađenje nakon otvaranja arhiva početkom devedesetih bilo to što su komunisti zapravo bili… komunisti.[2] Ovakav uvid, bez učitavanja dodatnih (zapravo projektovanih savremenih) političkih agendi još uvek često nedostaje u domaćoj istoriografiji. Konkretno, u slučaju Srbije, u skladu sa opštom tendencijom da se sećanje na komunizam čita kroz prizmu "nacionalnog interesa", među istoričarima i dalje dominira stereotip, eksplicitan ili implicitan, o tobožnjem "antisrpskom" stavu jugoslovenskih komunista.[3] Verovatno najbolji primer toga u međuratnom periodu je pitanje saradnje jugoslovenskih komunista sa nekomunističkim organizacijama tokom takozvanog "Trećeg perioda" Kominterne, od 1928. do 1935. godine. U poređenju sa hrvatskim kontekstom, etnocentrizmi nastali raspadom Jugoslavije postaju još očigledniji: dok u srpskoj istoriografiji vlada svojevrsna opsesija "kominternovskim" periodom razvoja KPJ jer se ona percipira kao "antisrpska", u hrvatskoj istoriografiji je taj period praktično odsutan, jer je teško uklopiti period u kom se KPJ dosledno zalagala za "samoopredeljenje do otcepljenja" za Hrvatsku u narative o "antihrvatskim" jugoslovenskim komunistima.[4]

1 Ovaj članak napisan je u okviru Programa osnovnih istraživanja Univerziteta "Visoka škola ekonomije".

2 Frank Dikötter, Peter M. Robinson, "The State Is Rich and the People Are Poor", dostupno na https://www.hoover.org/research/state-rich-and-people-are-poor.

3 U nedavnoj polemici, doduše vezanoj za period posle rata i revolucije, Zoran Janjetović je ovakve stavove istoričara kritikovao kao neutemeljeno uverenje o "antisrpskoj zaveri" komunista (Janjetović, 2023: 292). Predmet njegove kritike, Igor Vukadinović, u svom odgovoru nije negirao postojanje takvog uverenja, već dodatno insistirao na postojanju "dvostrukih aršina u nacionalnoj politici KPJ", na štetu Srba (Vukadinović, 2023: 360).

4 Postoje retki izuzeci od ovog pravila, kao na primer Kljaić, 2017: 100—110, koji objektivno i profesionalno iznosi gledišta komunista po hrvatskom nacionalnom pitanju. Najnoviji zbornik o "Velebitskom ustanku" 1932. godine, o kojem će biti dosta reči u ovom članku, čvrsto stoji u okvirima etnocentrične paradigme i malo se bavi odnosom komunista i ustaša i komunističkom politikom prema hrvatskom pitanju (Bežen i Brlić, 2023). Ovde vredi

Ovaj članak biće prilog razumevanju politike Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju u periodu ranih tridesetih kroz kritičku analizu teza iz knjige Branislava Gligorijevića *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Nakon pregleda nekih opštih metodoloških problema u Gligorijevićevoj studiji, objasniću kako i zašto je došlo do komunističkog fokusa na politiku "samoopredeljenja do otcepljenja" tokom dvadesetih godina, a naročito u periodu od 1928. do 1934. godine. Nakon toga ću izneti podrobnu kritiku poglavlja "Privlačnost 'ustaškog pokreta'". Pokazaću kako je na svega nekoliko strana Gligorijević izneo niz netačnosti i proizvoljnih ocena koje su imale trajne posledice po stručnu i javnu percepciju istorije u poslednjih trideset godina, te jednu marginalnu epizodu pretvorio u tobožnju okosnicu politike KPJ. Moja centralna teza je da su glavni politički subjekti "nacionalne" borbe u Jugoslaviji ranih tridesetih, u očima komunista, bili hrvatski seljački pokret i Srbi Prečani. Međutim, ovaj izuzetno važan aspekt komunističke saradnje sa nekomunistima svesno je zanemarivan iz ideoloških i dnevnopolitičkih razloga.

Kao što ću pokazati, hrvatski seljački pokret komunisti su pre svega pokušali da okupe oko levih otpadnika od HSS-a, a ne oko ustaša, te su uvek jasno i javno napadali fašističko rukovodstvo u ustaškom pokretu. Sa druge strane, najrazvijenija (ali istoriografski potpuno zanemarena) saradnja koju je Komunistička partija razvila u tom periodu bila je ona sa Svetozarom Pribićevićem, kao i sa omladinskim krilom njegovog pokreta, Ujedinjenom revolucionarnom omladinom (URO). Činjenica da su komunisti najrazvijeniju saradnju u Trećem periodu imali sa političkim predstavnicima prečanskih Srba dovodi u pitanje dve velike pretpostavke domaće istoriografije: prvo, površnu pretpostavku iz socijalističkog doba o Trećem periodu Kominterne kao "sektaškom", a zatim i paušalnu ideološku pretpostavku o "antisrpskom" karakteru komunističkog pokreta, koja je naročito uzela maha u srpskoj istoriografiji i javnoj sferi u periodu restauracije kapitalističkog poretka. Pokazaću i da je Branislav Gligorijević u svojoj studiji namerno ignorisao saradnju KPJ sa Pribićevićem i URO, te minimalizovao saradnju sa levim otpadnicima iz HSS-a da bi ojačao svoju neodrživu tezu o "privlačnosti" ustaša za jugoslovenske

pomenuti, kao izrazito pohvalan primer, i novi zbornik prevedenih istoriografskih tekstova koji se kritički odnose prema metodološkom nacionalizmu i predlažu alternativne pristupe istraživanju prošlosti, koji ne bi polazili od uskih nacionalnih okvira (Janković i Tomašegović, 2025).

komuniste. Članak će se osvrnuti i na kasnije istoriografske studije koje su nekritički preuzimale Gligorijevićeve teze i dopunjavale ih novim netačnostima, pre svega monografije Koste Nikolića, *Boljševizacija* KPJ i *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*.

/ Kontekst Gligorijevićeve studije

Gligorijevićeva *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje* predstavlja temeljnu i kvalitetno napisanu naučnu monografiju na temu koju je autor očigledno dobro istražio. Ona je svakako i danas vredan izvor za izučavanje istorije međuratne KPJ. Međutim, na makro nivou, mnogi od njegovih zaključaka počivaju na učitavanju, logičkim greškama, ili jednostavnom ignorisanju istorijskih činjenica koje autoru ne idu u prilog. Ovo je izrazito bitno uzevši u obzir uticaj autora i činjenicu da se na knjigu i dan-danas često referira naučna zajednica,[5] ali i da su osnovne teze iznesene u knjizi u poslednjih tridesetak godina postale svojevrsni "mainstream" razumevanja istorije KPJ, naročito na teritoriji Srbije. Tu prednjače priče o Četvrtom, "Drezdenskom" kongresu Komunističke partije Jugoslavije, koji je uveliko dobio zasebno mesto u teorijama zavere. Iako su nacionalistički intelektualci, kao Ljubomir Tadić, pokrenuli opsesiju Drezdenskim kongresom i "antisrpskim" kursom KPJ još osamdesetih (Boban, 1989: 220), najzapaženiji primer ovog pristupa u skorije vreme bio je Borisav Jović, direktan učesnik procesa uništavanja Jugoslavije, koji je u svojim tekstovima za raspad socijalističke Jugoslavije krivio ne sebe, svoje saborce

5 Gligorijevićev rad kao osnovu za rezimiranje odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju koriste mnogi recentni radovi. Tako se na primer Nemanja Dević, u svom biografskom članku o Sretenu Žujoviću, poziva na Gligorijevićevu knjigu te tvrdi: "U oktobru 1924. KPJ je prvi put u jednom partijskom dokumentu stav o ‚vladajućoj srpskoj buržoaziji' zamenila stavom o srpskoj ‚ugnjetačkoj naciji'" (Dević, 2024: 145). Izraz "ugnjetačka nacija" u odnosu na srpsku naciju, koju on navodi kao citat, ne postoji ni u Gligorijevićevom originalnom tekstu na koji se poziva, niti na stranici partijske rezolucije koju sam Gligorijević navodi u fusnoti, a koja je, uzgred, donešena u novembru, ne u oktobru, kako to navodi Dević (Gligorijević, 1992: 160—161; Pijade, 1950: 341). Ovo je tendencija preuveličavanja izvorno oprezno iznesenih teza kojima se onda, kroz neprecizno citiranje, daje dramatičan i ideologizovan obrt, u ovom slučaju o (nepostojećoj) formulaciji srpske nacije kao ugnjetačke, umesto srpske buržoazije. Na ovu štetnu i nenaučnu tendenciju sam već ukazao u ranijem tekstu napisanom sa kolegom Vladanom Vuklišem (Vukliš i Gužvica, 2024: 190—192).

ili pak rivale, nego, ni manje ni više, kongres KPJ održan punih sedamnaest godina pre samog nastanka države koju je tobože planirao da uništi, te šezdeset i tri godine pre početka njenog konačnog raspada (Jović, 2020: 33—34). Malo opširnije, ali jednako nevešto, istu tezu izneo je par godina ranije Dušan Čkrebić (Čkrebić, 2018). Gligorijevićeva knjiga je, stoga, utrla put i određenom formiranju istorijskog sećanja, a time i interpretaciji mnogih događaja iz 20. veka, koji svi volšebno vuku korene iz jednog relativno nebitnog događaja u istoriji jedne tada minorne političke organizacije.

Indikativna je i činjenica da je portal posvećen popularizaciji istorije *Stella polare*, pre par godina doneo odluku da, od 336 stranica Gligorijevićeve knjige, istakne i u celosti objavi baš onih pet stranica koje se bave komunističko-ustaškim "vezama",[6] i koje su, kako će ova studija pokazati, ujedno i istoriografski najslabiji, ali svejedno najpopularniji i najuticajniji deo te monografije. U istoriografiji, Gligorijevićeve teze biće prenošene ili u nešto suzdržanijem obliku, kao komunističko odbijanje prava na samoopredeljenje isključivo srpskom narodu te tobožnje zaziranje isključivo od saradnje sa srpskim strankama (Dević, 2021: 50, 70), ili u manje akademskom stilu kao "antisrpski nacionalizam i dogmatizam" (Nikolić, 2015: 184). Savremene studije o nastanku jugoslovenske federacije, polazivši od Gligorijevićevih teza, iznose nategnute i naučno neosnovane tvrdnje o kontinuitetu između Drezdenskog kongresa i AVNOJ-a (Dragišić, 2023: 464—465). U posebno ekstremnom slučaju, izrodila se barokna formulacija "antijugoslovenstvo kao antisrpska platforma za političku i vojnu saradnju ustaša i komunista", za koju je uopšte čudo da je prošla ozbiljnu naučnu recenziju (Despotović i Glišin, 2024). Stoga se može bez preterivanja reći da se navođenje komunističko-ustaške "saradnje" kao jednog od centralnih vidova komunističke aktivnosti ranih tridesetih pretvorilo u svojevrsni ritual naše struke.

Pre ispitivanja slabosti Gligorijevićeve uticajne studije, vredi se osvrnuti na istorijski kontekst u kojem je ona nastala. *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje* bila je, u suštini, poslednja reč u pan-jugoslovenskoj istoriografskoj diskusiji o odnosu KPJ prema nacionalnom pitanju u međuratnom periodu. Ta diskusija trajala je kroz sedamdesete i osamdesete, a početkom devedesetih je

6 Branislav Gligorijević, "Komunisti i ustaše između dva rata – simpatije i kontakti", dostupno na https://stellapolarebooks.com/2021/05/03/komunisti-i-ustase-izmedu-dva-rata-simpatije-i-kontakti-branislav-gligorijevic/.

već bila na izdisaju: restauracija kapitalizma i zamena multietničke socijalističke federacije nacionalnim državama značila je da nacionalno pitanje u Jugoslaviji jednostavno više nije aktuelno. Uprkos tome, bez preterivanja se može reći da je odnos KPJ prema nacionalnom pitanju bio i ostao prenaglašena tema u (post-)jugoslovenskoj istoriografiji.[7] Ovo se odrazilo čak i na istoriografiju KPJ na stranim jezicima (na primer, Banac, 1988; Djilas, 1991), a kruna istoriografskog dijaloga bilo je objavljivanje ključnih ranih teorijskih tekstova KPJ o nacionalnom pitanju u Ljubljani 1990. godine, pod uredništvom Jurija Perovšeka i sa uvodnom studijom Latinke Perović (Perovšek, 1990). Drugim bitnim taktičkim i političkim pitanjima, koja su izazivala jednako duboke sporove među komunistima – sindikalnom i agrarnom – posvećeno je nesrazmerno manje pažnje u istoriografiji.[8]

Razlog za svojevrsni primat nacionalnog pitanja još od sedamdesetih je očigledan: autorke i autori su, kroz istraživanje odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju dvadesetih i tridesetih, tražili odgovore na aktuelno nacionalno pitanje u socijalističkoj federaciji, koje je u poslednje dve decenije njenog postojanja ušlo u svoju akutnu fazu. O ovome je još tada izričito govorila jedna od učesnica ovog dijaloga, Desanka Pešić (Krušelj, 1988: 14—16). Sam po sebi, ovakav pristup ne predstavlja problem: mnogi od nas se bave istorijom zato što u prošlosti traže odgovore na savremene izazove, i u tome nema ništa loše. Problemi nastaju kada se aktuelne debate, ideologije i vrednosni sudovi učitavaju ljudima koje istražujemo, i time se stvara iskrivljena slika prošlosti – u istoriografiji, ova greška se naziva prezentizmom.[9] Upravo u prezentizmu i leži najveća "krivica" Gligorijevićeve studije, koja je, u vihoru rata i naletu nacionalizma, u potpunosti preslikala nacionalističke i etnocentrističke vrednosti i stavove koje je autor u tom periodu prihvatio, te primenio na period međuratne Jugoslavije. Kada je Gligorijevićeva knjiga objavljena, Jugoslavija je već *de facto* prestala da postoji, i sama knjiga nije naišla na širi odjek van Sr-

7 Da nabrojimo samo najvažnije studije: Lukač, 1972; Vlajčić, 1978; Pešić, 1983; Perović, 1984; Pleterski, 1985; Vlajčić, 1987. Čak i monografije koje se nisu bavile direktno nacionalnim pitanjem nego širom intelektualnom istorijom komunističkog pokreta, kao Cvetković, 1985 i Jakšić, 1986, u velikoj meri su bile posvećene upravo nacionalnom pitanju.

8 Pored klasične monografije Žarka Jovanovića (Jovanović, 1984), o gledištima KPJ po agrarnom pitanju između dva svetska rata pisao je još samo Milošević, 2015, dok se diskusijama o sindikalnom pitanju bavila samo Nadežda Jovanović (Jovanović, 1972; Jovanović, 1979).

9 Lynn Hunt, "Against Presentism", dostupno na https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2002/against-presentism.

bije – ali je, u momentu zatvaranja u nacionalne države, svakako samo srpskoj publici i njenim ideološkim apetitima i bila namenjena. Ono što je "Politika" 1991. godine, u svom intervjuu sa Gligorijevićem najavljivala kao novi početak, kao "istoriografiju bez ideologije" (Đurđević, 1991: 12), bilo je u stvari zamena jedne zvanične državne ideologije drugom – u ovom slučaju, zamenjivanje komunističke jugoslovenske ideologije ideologijom srpskog nacionalizma. No, da bi se videlo o čemu se tačno radi u ovoj reideologizaciji, potrebno je osvrnuti se na konkretne nedostatke Gligorijevićeve knjige.

/ Opšti metodološki nedostaci Gligorijevićeve studije

Gligorijevićeva knjiga je, dakle, postala toliko popularna i uticajna u velikoj meri jer je publici govorila ono što je ta publika želela da čuje. Ovo ne bi bio problem da se ne radi o knjizi koja je zasnovana na paušalnim interpretacijama i selektivnom odnosu prema istorijskim izvorima. To se naročito vidi u Gligorijevićevom odnosu prema "levoj" i "desnoj" frakciji i njihovim ulogama u razvoju KPJ, u njegovom viđenju "boljševizacije" partije, odnosno odnosa KPJ i moskovske centrale, o projekciji "srpsko-hrvatskog" sukoba na sukob desnice i levice, te interpretacijama odluka Trećeg i Četvrtog kongresa KPJ. Međutim, najproblematičnije je svakako poglavlje "Privlačnost 'ustaškog pokreta'". Iako ima svega pet strana, poglavlje obiluje netačnostima i namerno iskrivljuje činjenice do te mere da je sasvim umesno posvetiti poseban odeljak članka isključivo kritici ovog poglavlja.

Gligorijević u svojoj studiji ima jasne antagoniste i protagoniste. Ovo samo po sebi ne predstavlja problem. Štaviše, sasvim se fino uklapa u već pomenuto postojanje agende kod autora koji se bave KPJ i nacionalnim pitanjem u međuratnom periodu. Svi su za razrešenje percipirane krize u kojoj se nalazi Jugoslavija birali svoje favorite. Sima Marković, koji je jedan od glavnih heroja Gligorijevićeve studije, postaće heroj mnogih. Neki od njih, kao Desanka Pešić, potrudiće se stoga da prirede čak i njegove izabrane spise (Pešić, 1985). Isto tako, Gligorijević ima svoje anti-heroje: takozvanu "levu frakciju" Komunističke partije Jugoslavije i samu Komunističku internacionalu (čijoj liniji je leva frakcija bila naklonjenija nego Sima Marković). Drugim rečima, oni koji su monarhističku Jugoslaviju videli kao Veliku Srbiju i zalagali se za njeno rušenje su "negativci", a ličnost koja se ovoj politici protivila je za Gligorijevi-

ća pozitivna. Međutim, Gligorijević je svojom interpretacijom grubo i površno iskrivio kako gledišta svog protagoniste Sime Markovića, tako i njegovih antagonista iz leve frakcije.

Centralni mit o Simi Markoviću, koji će Gligorijević utemeljiti, bio je mit o Markoviću kao socijaldemokrati, i konkretno predstavniku "tradicije srpske socijaldemokratije", kako to kaže jedno od poglavlja njegove knjige (Gligorijević, 1992: 290). U širem smislu, Gligorijević centralni sukob leve i desne frakcije vidi kao etnički: dok levu frakciju podržavaju Hrvati i Slovenci, desnu podržavaju Srbi; leva je "staljinistička" i "dogmatska", desna je "nezavisna":

> Specifičnost te kampanje [protiv Sime Markovića] nalazi se u širem prostoru jugoslovenske varijante staljinizma: kao što su, pre svega, hrvatski i slovenački komunisti nacionalni koncept razbijanja Jugoslavije ugrađivali u politiku KPJ sa predubeđenjem da se time rešava pitanje hrvatske i slovenačke državne samostalnosti, tako su i u eliminisanju uticaja srpskog dela pokreta, čija je jugoslovenska opredeljenost sumnjičenja [*sic*, treba "sumnjičena", prim. SG] do "velikodržavlja", videli ostvarenje uloge hegemona u partiji. (Gligorijević, 1992: 300)

Drugim rečima, "staljinizam" uz pomoć Kominterne bio je pokušaj leve frakcije, koju su predvodili etnički Hrvati i Slovenci, da reši "pitanje državne samostalnosti". Ako se vratimo na Kotkina, komunisti nisu bili komunisti: to je bila samo agenda kojom se prikrivao stvarni interes političkih aktera, koji je, u ovom slučaju se ispostavlja, bio "prirodno" nacionalni.

Gligorijevićev narativ je faktografski netačan na nekoliko nivoa. Napad na tradicije srpske socijaldemokratije u Kominterni Gligorijević nije izmislio – tvrdnje o tobože štetnom nasleđu srpske socijaldemokratije zaista su korištene u mnogim unutarpartijskim raspravama gde se to nasleđe smatralo praktično za optužbu (Gligorijević, 1992: 290—291, 302). Ono što Gligorijević jeste uradio bilo je da nekritički preuzme tvrdnje iz svojih izvora i na osnovu njih izgradi narativ neutemeljen na činjenicama. Za početak, levu frakciju osnovali su, i u prvim godinama vodili, skoro isključivo vodeći predratni članovi Srpske socijaldemokratske partije. To su bili Triša Kaclerović, Pavle Pavlović i Kosta Novaković.[10] Kaclerović je pre 1914. godine bio narodni poslanik, Pavle Pavlo-

10 Kaclerović i Novaković bili su potpisnici prvog pisma upućenog Kominterni u kom se izričito

vić bio je sekretar Glavnog radničkog saveza i predsednik Radničke komore, a Kosta Novaković član uredništva *Radničkih novina*. Gligorijević ne objašnjava ovu nekonzistentnost u svom argumentu, nego je jednostavno ignoriše, te paušalno zaključuje da su se oni, zbog izolacije uzrokovane tobožnjom nepopularnošću "sami povukli" iz radničkog pokreta (Gligorijević, 1992: 303). Ovo je delimično tačno isključivo u slučaju Kaclerovića. Pavlović se iz pokreta povukao samo privremeno, nakon što ga je desna frakcija isključila iz partije, te je potom ponovo bio popularan agitator u Srbiji. U novim organizacionim zadacima je od 1933. godine ponovo učestvovao i sam Kaclerović, mada je igrao mnogo manje zapaženu ulogu nego Pavlović (Jovanović, 1979: 177—183, 241—243). Kosta Novaković, koji je po Gligorijeviću, "sa osećanjem večitog prognanika potražio utočište u Moskvi", zapravo je otišao u Moskvu nakon spektakularnog bekstva iz zatvora, jer je u Jugoslaviji bio osuđen na pet godina robije. Ova činjenica i okolnosti bekstva iz Jugoslavije u SSSR bili su dobro poznati jugoslovenskoj istoriografiji (uostalom, kao i okolnosti Pavlovićevog privremenog udaljavanja iz pokreta od strane desne frakcije o kojima piše sam Gligorijević), te je teško pretpostaviti da je autor napravio grešku (Gligorijević, 1992: 211; Jovanović, 1989: 289—290). Mnogo je verovatnije da je jednostavno savio interpretaciju da bi više išla u prilog njegovoj neodrživoj tezi da je leva frakcija u Srbiji bila nekakvo strano prisustvo.

Za ostale pripadnike leve frakcije iz redova srpske socijaldemokratije Gligorijević iznosi još proizvoljnije ocene. Za Filipa Filipovića, koji je u početku bio na gledištu Sime Markovića po nacionalnom pitanju a onda se povinovao partijskoj disciplini, Gligorijević bez ikakve argumentacije zaključuje da je bio "bez originalne misli" (Gligorijević, 1992: 303). Radi se o ubedljivo najplodotvornijem teoretičaru jugoslovenskog marksizma u međuratnom periodu, čija je sabrana dela u četrnaest tomova objavio Gligorijevićev matični institut svega tri godine ranije. Štaviše, Gligorijević je bio član redakcije ovih sabranih dela, te se nužno postavlja pitanje kako mu nijednom nije palo na pamet

poziva na smenu Sime Markovića u oktobru 1921. godine. Arhiv Jugoslavije (AJ), 790/1, KI 1921/19, Triša Kaclerović, Kosta Novaković, Milorad Barajević, Dragica Stefanović, "Komunistička partija Jugoslavije Izvršnom komitetu Komunističke internacionale," 25. oktobra 1921, 10. Vredi pomenuti i da će se drugo dvoje potpisnika (Stefanović i Barajević) kasnije naći u "desnoj" frakciji zajedno sa Simom Markovićem. Pavle Pavlović će se pridružiti levoj frakciji nakon svog dolaska u Beč tokom 1922. godine i postati jedan od Novakovićevih najbližih saradnika (Nikolić, 1979: 283—306).

da dovede u pitanje svrsishodnost štampanja preko 7000 stranica u 3000 primeraka o čoveku "bez originalne misli". Još bizarnija je, međutim, njegova ocena Vojislava Vujovića, za kog kaže da se suprotstavio Staljinu jer je jedini od trojice braće Vujović imao iskustvo Srpske socijaldemokratske partije, dok su njegova braća Radomir i Grgur "ušli direktno u boljševičku partiju" (Gligorijević, 1992: 303). Ovakva tvrdnja ne može se nazvati drugačije nego bizarnom kad se uzme u obzir da je Gligorijević, kao biograf Vojislava Vujovića, detaljno pisao o tome kako su i Radomir i Vojislav zajedno bili aktivni članovi socijaldemokratskog pokreta još od 1911. godine, kao i da im je jedan od najvažnijih mentora bio upravo potonji vođa leve frakcije Triša Kaclerović (Gligorijević, 1983: 18—20). Štaviše, Gligorijević će u toj knjizi pisati da se Vojislav Vujović, koji se inače najčešće držao podalje od jugoslovenskih unutarpartijskih borbi, u retkom momentu kada je u njih bio uključen, izričito stavio na stranu partijske levice (Gligorijević, 1983: 120—124). Dakle, dok predstavlja partijsku levicu kao dogmatsku, nekritički potčinjenu Kominterni i sastavljenu od ne-Srba, Gligorijević ignoriše plejadu članova SSDP koji su bili okosnica leve frakcije, kao i podršku levoj frakciji čoveka koji se, po njegovom ranije iskazanom mišljenju, žešće nego bilo koji drugi Jugosloven suprotstavio politici Kominterne.

Iskrivljenost ovakve "nacionalne" perspektive prožima celu knjigu. Tako poglavlje o Simi Markoviću počinje tvrdnjom da su se "srpski komunisti našli na udaru Kominterne, upravo zbog svojih ukorenjenih shvatanja o potrebi za nezavisnim razvojem pokreta" (Gligorijević, 1992: 290). Ova tvrdnja protivreči već tada uverljivo argumentovanom i široko rasprostranjenom istoriografskom konsenzusu da se Srpska socijaldemokratska partija nije odlikovala razvijenom unutrašnjom demokratijom i da je stremila ka oslanjanju na nemačku socijaldemokratiju, a ne ka "nezavisnom razvoju" (Haupt, 1986; Bogdanović, 1989). U istom pasusu, sam sebi protivreči i Gligorijević, jer "udar Kominterne" argumentuje ne delatnošću Kominterne, nego pismenim napadom na desnu frakciju koji je u Kominternu uputio Kaclerović, bivši narodni poslanik SSDP-a (Gligorijević, 1992: 290). Apelujući Kominterni na partijsku disciplinu i unutrašnju homogenost gledišta u KPJ, Kaclerović ne pravi raskid, nego kontinuitet sa praksama SSDP-a. Kada na drugom mestu govori o "nezavisnim" Srbima te "staljinističkim" Hrvatima i Slovencima, samo dva pasusa kasnije zaključuje da je "najkompetentnije tumačenje" staljinističke verzije boljševizma dao Blagoje Parović, koji je bio Srbin (Gligorijević, 1992: 300).

Parović je ujedno, kao što Gligorijević piše nedugo potom, bio glavni borac protiv Markovićeve frakcije u Srbiji 1933/1934. godine (Gligorijević, 1992: 305—307).

U Gligorijevićevom delu ni jedna ličnost nije toliko iskrivljena koliko baš njegov favorit Sima Marković. Marković je jedini vodeći komunista koji je uspeo da izbegne osudu od strane savremenih merilaca aistorijske kategorije nacionalnog interesa. Stoga ostaje verovatno jedini komunista kom je u poslednjih 35 godina Srpska akademija nauka i umetnosti priredila naučni skup. Urednik zbornika radova sa skupa, Aleksandar Kostić, zaključiće da "suština politike Kominterne nije bila u revolucionarnoj borbi i oslobađanju 'podjarmljenih naroda' već uništenju Jugoslavije i opasnim namerama prema Srbiji i srpskom narodu" (Kostić, 2013: 11). Naučni skup posvećen Simi Markoviću i održan 2012. godine predstavljaće potpunu afirmaciju Gligorijevićeve slike Markovića i unutarpartijskih odnosa. Niz autora, kao što su Kosta Čavoški i Dragan Simeunović, zaključiće, prateći Gligorijevića, da je sukob između levice i desnice u KPJ bio nacionalni (Čavoški, 2013: 36—37; Simeunović, 2013: 84—85). Simeunović će izričito preuzeti i Gligorijevićevu pozitivnu afirmaciju Sime Markovića kao socijaldemokrate, dodajući da su na njega očito uticali Dimitrije Tucović i Dušan Popović (Simeunović, 2013: 86). Doduše, vredi pomenuti da je proces nekritičkog praćenja Gligorijevićevih teza započeo Kosta Nikolić još 1994. godine svojom knjigom *Boljševizacija KPJ* i nastavio u potonjim radovima (Nikolić, 1994: 49—50; Nikolić, 2015: 25—67).[11]

Najočigledniji problem sa ovim narativom je što Sima Marković nikada nije bio predstavnik "tradicije srpske socijaldemokratije", nego naprotiv njen žestoki protivnik. Iako formalno član Srpske socijaldemokratske partije, Marković je odbacivao njena idejna načela i bio jedan od vođa "direktaša", odnosno

11 Ponovo vidimo i ponavljanje tendencije, već opisane u fusnoti 5, da se preuveličavaju ranije mnogo opreznije istaknute teze. Dok Gligorijević iznosi protivrečne argumente o (ne)postojanju jasno definisane etničke granice u unutarpartijskim borbama (uporedi Gligorijević, 1992: 206 i Gligorijević, 1992: 300), kasniji autori koji se na njega pozivaju to ne čine. Slično vidimo i kod Nikolića, koji (tačno) pokazuje da su zagrebačke vođe leve frakcije izašle iz miljea pro-jugoslovenskih nacionalnih revolucionara, a onda im neobjašnjivo i paušalno pripisuje prihvatanje platforme samoopredeljenja ne iz internacionalističkih, nego iz pro-hrvatskih pobuda (Nikolić, 1994: 73, 121—122). Svakako da ovakva radikalna transformacija u roku od par godina u najmanju ruku treba da pokrene pitanje zašto su zagrebački komunisti postali izričito anti-jugoslovenski orijentisani, a ne nagađanja o tome da odjednom guraju hrvatsku agendu, naročito ako se uzme u obzir i da se ne radi o etnički homogenoj grupi ljudi.

revolucionarno-sindikalističke opozicije koja je smatrala da je socijaldemokratija Druge internacionale reformistička i oportunistička. Ova činjenica poznata je domaćoj istoriografiji barem od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina prošlog veka (Ješić, 1969: 62—63, 93—102; Vukomanović, 1979: 116, 190—192). Štaviše, prvi autobiografski dokument Sime Markovića ikada objavljen kod nas (još 1970. godine) počinje tako što Marković direktno govori o svom radu u levoj opoziciji protiv dominantne struje socijaldemokratije Druge internacionale i o tome kako je kritikovao socijaldemokratiju s leva kao "oportunističku" i "revizionističku" (Cvetković, 1970: 400). Kao što sam pokazao u nedavnom članku o ideološkom razvoju Sime Markovića, ključni ideološki uticaj na njega nisu bile ni glavna struja srpske socijaldemokratije, ni austromarksizam Ota Bauera, što su mu prebacivali kritičari u Kominterni. Naprotiv, pored ideja revolucionarnog sindikalizma, na Markovićevo idejno formiranje najviše je uticala revolucionarna marksistička levica unutar Druge internacionale, poput Antona Panekuka i Roze Luksemburg. Ideja o autonomiji kao rešenju nacionalnog pitanja, u Markovićevoj interpretaciji, ubedljivo je najbliža onoj ideji autonomije koju je iznela Rosa Luksemburg pišući o poljskom nacionalnom pitanju (Gužvica, 2025: 56—64). Pored toga, vredi pomenuti i da je SSDP, tobože veoma demokratična i otvorena ka pluralizmu gledišta, za razliku od Kominterne, vodila žestoku ideološku i organizacionu borbu protiv direktaša, koja je rezultirala njihovim isključivanjem i političkom izolacijom (Knežević, 2014: 62—77).

Pristrasnost prema Markoviću i želja da se on po svaku cenu pokaže kao buntovnik kog kao srpskog socijaldemokratu ugnjetava staljinistička Kominterna znatno slabi i druge delove Gligorijevićeve studije. Gligorijević tako potpuno pogrešno interpretira ishod Trećeg kongresa KPJ 1926. godine, koji vidi kao potčinjavanje Markovića Kominterni (Gligorijević, 1992: 196—199), dok Kosta Nikolić to potčinjavanje vidi, jednako netačno, kao izraz "karijerizma" (Nikolić, 1994: 176). Marković je na Trećem kongresu izabran za političkog sekretara partije, i to samo godinu dana nakon Staljinove žestoke kritike Markovića pred Izvršnim komitetom Kominterne. Gligorijević primećuje da je sam Marković na tom kongresu svoja gledišta opisao kao "luksemburgijanstvo" ali tome ne pridaje nikakav značaj, nego pretpostavlja da se radi o politikantskoj razmeni, gde je kritika bila cena koju je morao da plati "da bi iz dokumenata kongresa bila izostavljena izričita odredba o dezintegraciji Jugoslavije" (Gligorijević, 1992: 197). Komunisti, ponovo, nisu komunisti. Njihove reči nemaju

političkog značaja, nego samo služe prikrivanju drugih agendi. U stvarnosti, kongres je bio politički trijumf Markovića, kao što se i da naslutiti iz činjenice da je izabran za političkog sekretara partije. Predlog Rezolucije o političkoj situaciji njegovog rivala, vođe levice Rajka Jovanovića, u potpunosti je odbijen i prihvaćen je kompromisni izveštaj (Vujošević i Gligorijević, 1986: 508).[12] Ceo kongres prošao je u znaku ostvarivanja jedinstva leve i desne frakcije. Upravo ovakav pristup je gurala sama Internacionala. Sa druge strane, Gligorijević je potpuno promašio opšti kontekst u kom dolazi do zaokreta u politici KPJ: 1926. godina vezana je za trijumf ideje "socijalizma u jednoj zemlji" u SSSR-u, a time i sa ublažavanjem politika u sekcijama Kominterne, koje su se sve više vezivale za ciljeve spoljne politike SSSR-a. Orijentacija ka umerenijim politikama je uključivala i otklon od radikalne platforme "samoopredeljenja do otcepljenja".[13] Stoga, nimalo iznenađujuće, Rezolucija o nacionalnom pitanju traži "samo" "najpuniju političku građansku ravnopravnost, bez obzira na nacionalnu pripadnost", školsku autonomiju i borbu protiv centralističkog ustava (Pijade, 1950: 112). Drugim rečima, Markovićeva politika ublažavanja nacionalnih tenzija svođenjem nacionalne borbe na borbu za autonomiju prevladala je na sastanku najvišeg partijskog organa.

Kongres, međutim, nije smirio strasti u partiji i ponovo je došlo do rasplamsavanja unutarpartijskih sukoba. Te sukobe Gligorijević ponovo tumači u etničkom ključu. Sukob koji se odigravao tokom 1926. i 1927. godine bio je prvenstveno sukob o sindikalnom pitanju, i kao takav je već obrađen (mada i dalje nedovoljno) u domaćoj istoriografiji (Jovanović, 1972). Međutim, s obzirom da je partijska levica tada pokušala da sindikalnu i partijsku centralu premesti iz Beograda u Zagreb, Gligorijević i ovom sukobu pridodaje etničku dimenziju, uprkos činjenici da je jedan od glavnih inicijatora ovog postupka,

12 Opet nailazimo na paradoksalnu situaciju da je Gligorijević bio jedan od priređivača zbornika dokumenata o Trećem kongresu, ali svejedno ne razume gledišta izražena u dokumentima koje je priredio, niti se obazire na činjenično stanje tokom priprema i održavanja kongresa o kojem je sam ranije pisao. S obzirom da je vođa levice s kojim se sukobljava Marković, Rajko Jovanović, još jedan Srbin, što se ne uklapa u Markovićevu ideju o levoj frakciji kao "hrvatskoj" i "slovenačkoj", on na ovu očitu činjenicu ne obraća pažnju.

13 Ovo je bilo prvo "desno skretanje" Kominterne, skoro deceniju pre uspostavljanja politike Narodnog fronta 1935. godine, koja se često prenaglašava kao dramatično desno skretanje bez presedana. O ovome sam pisao detaljno i u širem balkanskom kontekstu u svojoj još neobjavljenoj doktorskoj disertaciji (Gužvica, 2022: 194—204), a među retkim autorima koji su ovaj fenomen ranije primetili su LaPorte, 2001: 552—560 i Hallas, 2008: 112—113.

Pavle Pavlović, beogradski kadar (Gligorijević, 1992: 206—209). Očito je da je leva frakcija bila jača u Zagrebu, a desna u Beogradu. To nije sporno. Međutim, to ne upućuje na nekakvo nepostojanje levice i njenih pristalica u Srbiji, niti na etničku dimenziju sukoba. Kao što nas sam Gligorijević obaveštava svega desetak stranica ranije, na partijskoj konferenciji u Beogradu 1926. godine, "desnica" je dobila 162 glasa, a "levica" 110 glasova (Gligorijević, 1992: 194). Dakle radi se približno o odnosu 60 prema 40. "Desnica" je nesumnjivo jača u Beogradu, ali daleko od toga da je "levica" marginalna. Tobože "etničku" priču dalje komplikuju vodeći saveznici Sime Markovića. Van Beograda, uporište Markovićeve grupe bile su partijske organizacije u Slavoniji i Vojvodini, sastavljene većinom od Mađara, Nemaca i Jevreja, te, u slučaju Slavonije, i Hrvata. U osječkoj i vukovarskoj organizaciji, osim Srbina Božidara Maslarića, viđeniji "siminovci" bili su vukovarski Nemac Bogomir Herman i osječki Nemac Eduard Edo Dürr (Kraus, 1973: 206—212; Gužvica, 2023a: 207—212).[14] Sam Gligorijević, ponovo, ističe da je osječka organizacija, kao i cela Slavonija, stala na stranu desnice, ali ga ni to, kao ni činjenica da Otvoreno pismo Kominterne iz 1928. godine eksplicitno povezuje beogradsku i osječku organizaciju kao dva centra desne frakcije, ne sprečava da partijski sukob u tom poglavlju predstavi kao sukob na relaciji između Srba i Hrvata (Gligorijević, 1992: 215; Pijade, 1950: 451—452). Povrh svega vredi pomenuti da su još par godina ranije, u Vojvodini, i većinski srpska organizacija Kumana i većinski nemačka organizacija Velikog Bečkereka (danas Zrenjanina) bile na strani desne frakcije. Među najistaknutijim pripadnicima desne frakcije bili su bečkerečki Nemac Jozef Hermal i bosanski Hrvat Nikola Kovačević – Čudnovski, istaknuti veteran Oktobarske revolucije aktivan u Novom Sadu (Palić, 1970: 257—260, 267—269).[15] Da li su i oni bili zabrinuti za tobožnje "opasne namere" Kominterne prema srpskom narodu, ili su možda, kao sindikalni rukovodioci, imali drugačiju, klasnu agendu? Ono što svi ovi ljudi imaju zajedničko jeste upravo aktivan rad u sindikatima, što mnogo bolje objašnjava njihovu skepsu prema nacionalnom

14 U vreme ubedljive dominacije "desnice" u Slavoniji, sindikalni odbor sačinjavali su Dragutin Šleznak, Adam Miler, Martin Nikolin, Dujo Maras i Edo Dürr. Na kongresu Nezavisnih radničkih sindikata Jugoslavije u Beogradu 1927. godine, pored Maslarića i Dürra, sindikate su predstavljali još Kajetan Kočevar i Milan Vargović (Rajković, 2020: 143).

15 Potpis Nikole Kovačevića (zajedno sa Bogomirom Hermanom) nalazi se na zvaničnoj izjavi partijske desnice iz 1924. godine. "Odgovor opozicije na Teze Central. Odbora N. R. P. J.", *Radnik: Centralni organ Nezavisne Radničke Partije Jugoslavije*, broj 140, 8. oktobar 1924, 1—4.

separatizmu kao političkoj platformi nego bilo kakvi "nacionalni interesi" koje bi tobože zastupali.

To ne znači da idejne borbe, sukobi i nesuglasice nisu postojale i oko nacionalnog pitanja. Međutim, ovde dolazimo do još jednog obrta: ključnu kontroverzu oko nacionalnog pitanja iz 1927. godine Gligorijević namerno umanjuje. Razlog za to je što Kominterna za nepravilan odnos prema nacionalnom pitanju tada sankcioniše – hrvatske komuniste i vodeće članove leve frakcije. Na izborima 1927. godine, leva frakcija u Dalmaciji formira "Hrvatski seljačko-radnički blok" (HSRB) sa levim disidentima iz Hrvatske seljačke stranke. Dok je Markovićeva desna frakcija bila na čelu KPJ, program HSRB ocenjen je kao oportunistički jer je potencirao legalnu političku borbu, nije insistirao na dominantnoj ulozi radništva u "seljačko-radničkom" bloku, te je i osuđen za nacionalizam zbog preteranog fokusa na hrvatske nacionalne zahteve. Ovim kritikama se, kao predstavnik Seljačke internacionale, pridružio i Filip Filipović. Jedan od glavnih organizatora ovog bloka, Vicko Jelaska, kasnije će sve ove kritike prihvatiti (Šitin, 1986: 314—316). Jelaska će zbog ovoga (i uprkos samokritici), odlukom CK KPJ, biti isključen iz KPJ 1929. godine. Međutim, Gligorijević neosnovano zaključuje da je ovo urađeno "valjda zbog nekakve ravnoteže" dok je stvarna meta bio (tada takođe isključeni) Sima Marković (Gligorijević, 1992: 297).

Sa početkom najkontroverznijeg perioda u istoriji KPJ (zbog njene eksplicitno anti-jugoslovenske pozicije) 1928. godine, mistifikacije se samo produbljuju. Za početak, i Gligorijević i autori koji ga prate tu već otvoreno karikiraju svoj predmet istorijskog istraživanja. Gligorijević karikira i KPJ i samu Kominternu kada izražava čuđenje što je Markoviću na Četvrtom kongresu KPJ dozvoljeno da iznese mišljenje o aktuelnim političkim pitanjima, iako je to bila sasvim normalna praksa u odnosu prema unutarpartijskoj opoziciji koja se dešavala i na svakom prethodnom partijskom kongresu i plenumu, o čemu je ranije sam pisao. Ovde, međutim, bez objašnjenja, zaključuje da je davanje reči Markoviću bilo posledica politikantstva, odnosno njegove "pozicije" koja "nije bila posve slaba" (Gligorijević, 1992: 295), a ne određene političke kulture i proceduralnih pravila partijskih kongresa. Primera radi, isti pristup kongresnim diskusijama, uključujući i objavljivanje stavova opozicije da bi članstvo moglo da bude s njima upoznato, opstalo je u Komunističkoj partiji Rumunije čak i tokom 1931/32. godine (V s''ezd, 1932). Iako će tokom tridesetih godina prostor za unutarpartijsku diskusiju biti znatno sužen, i događaji 1928/29. su

nesumnjivo bili deo tog procesa, Gligorijevićev narativ predstavlja karikiranje i čitanje istorije unazad, kroz neosnovano projektovanje kasnijih praksi na raniji istorijski period.

Kosta Nikolić karikira još grublje kada piše da je od 1928. godine pravilo "da partijom treba da rukovode polupismeni ili nepismeni radnici, poluintelektualci 'školovani' u Sovjetskom Savezu" (Nikolić, 1994: 175). Tu se pritom ne osvrće na ono što sigurno zna – jer o tome već izričito piše ranije – da je od te godine u privremenom rukovodstvu Filip Filipović, po struci profesor matematike koji je univerzitetsko obrazovanje stekao još u carskoj Rusiji (Nikolić, 1994: 63). Naravno, i kasnije će u rukovodstvima i politbiroima partije biti ličnosti poput Vladimira Ćopića, Kamila Horvatina ili Moše Pijade, koji nisu "radnici" po definiciji koja je tada bila opšteprihvaćena u KPJ i Kominterni i koji su imali više obrazovanje. Indikativna je svakako i elitistička tendencija da se pretpostavlja da je neko bio "polupismen ili nepismen" jer je bio radnik, ili da je obrazovanje stečeno u SSSR-u automatski bilo lošeg kvaliteta. Jednako je indikativna i tendencija da se optužuju radnici i sovjetsko obrazovanje a da se ne postavi pitanje otkud u društvu u kom su oni delovali toliko "polupismenih i nepismenih" ili kako to da ti ljudi nisu imali mogućnosti obrazovanja i socijalne mobilnosti u državi rođenja.

U ovom, najviše iskarikiranom periodu istorije KPJ, centralni heroj je ponovo Sima Marković. Gligorijević pretpostavlja, kako sam kaže, "opravdano", da Marković sigurno ne bi prihvatio novu "ultra-levu" politiku partije i "ne bi tako olako, bez vlastite procene, podržao nove revolucionarne udare građene na pretpostavci novih nacionalnih 'građanskih ratova' u Jugoslaviji" (Gligorijević, 1992: 293). U zborniku SANU o Markoviću, Marija Đorić pretpostavlja da se posle 1928. godine, kada je nezavisno od partije izdavao novine *Komunistički bilten*, Marković "iz straha" nije bavio nacionalnim pitanjem (Đorić, 2013: 169). Međutim, kada se upoznamo sa istorijskim činjenicama, pokušaji predstavljanja Markovića kao nekakvog "umerenog" komuniste ovde još jednom padaju u vodu. Toma Milenković je o ovome pisao još 1994. godine u svojoj kritici knjige *Boljševizacija KPJ*, kritikujući Nikolićevu karakterizaciju koleričnog Markovića kao "čoveka blage naravi i aristokratskih manira" (Milenković, 1994: 219—220). Međutim, niko od autora koji su se bavili Markovićem nije se ozbiljno bavio njegovom političkom aktivnošću u periodu između 1928. i 1934. godine. Iako je većina brojeva *Komunističkog biltena* dostupna u Arhivu Jugoslavije, istraživačice i istraživači nisu se bavili ovom samo usput pominjanom publikacijom.

Komunistički bilten nedvosmisleno pokazuje revolucionarni kontinuitet Sime Markovića i ruši ideološku sliku o Markoviću kao "umerenom" komunisti ili "socijaldemokrati". Već u drugom broju *Biltena*, od 15. februara 1932. godine, tekst koji je skoro sigurno napisao Sima Marković, ili je u najmanju ruku od njega odobren, predstavlja sledeću političku situaciju: kapitalizam se, na globalnom nivou, nalazi u svojoj konačnoj krizi, a jugoslovenska diktatura je "fašistička" i deo je ekstremnog odgovora sistema koji je na izdisaju. Socijaldemokrate se, suočene sa revolucionarnom situacijom, ponovo "objektivno" stavljaju na stranu "fašizma", te komunisti moraju da prave ilegalne sindikate odvojene od socijaldemokratskih i pripremaju generalni štrajk. Veoma afirmativno govori o Sovjetskom Savezu i hvali dostignuća četvrte godine prvog petogodišnjeg plana.[16] Čak i po nacionalnom pitanju Marković piše da je "nacionalno ugnjetavanje znatno pojačano" te da je diktatura stvorila "nepremostiv jaz između fašističke vlade i Hrvata".[17] Uprkos pretpostavkama da Marković ne bi podržao politiku oružanog ustanka, on je očigledno njen vatreni pristalica, čak i nakon što je sama partija tu politiku osudila kao pogrešnu. Marković poziva seljake na odmetništvo u šumu i objavljuje prevode boljševičkih tekstova o partizanskom ratovanju iz 1906. godine.[18] U četvrtom broju eksplicitno piše o klasnom obliku budućeg građanskog rata u Jugoslaviji koji predviđa:

> Sudeći po mnogim znacima, izgleda da će nam ovo proleće doneti prve borbe u sasvim novim formama. U Šumadiji će po svoj prilici oživeti HAJDUČIJA, u Makedoniji KOMITSKA AKCIJA, u Hrvatskoj i ostalim krajevima ZELENI KADAR. To su svakako PRVE FORME u kojima će se manifestovati GRAĐANSKI RAT u Jugoslaviji, jer te forme imaju već svojih revolucionarnih tradicija. To su konkretne forme "partizanskog rata". Hajdučija je u stvari ilegalna politička revolucionarna organizacija za borbu protivu tiranije (ubijanje okorelih predstavnika vlasti, sprečavanje egzekutivne prodaje seljačkih imanja). Hajdučija je igrala značajnu ulogu u toku istorijske borbe našeg naroda ZA SLOBODU, pa tu

16 AJ, 507, CK KPJ 1932/3, "Komunistički bilten (15-II 1932 g.)." Prvi broj izašao je 1. februara 1932. godine i, po svemu sudeći, nije sačuvan u Arhivu Jugoslavije (Lazarević, 1983: 283).

17 AJ, 507, CK KPJ 1932/10, "Komunistički bilten (15-IV 1932 g.)," 2.

18 AJ, 507, CK KPJ 1932/3, "Komunistički bilten (15-II 1932 g.)," 2; AJ, 507, CK KPJ 1932/5, "Komunistički bilten (1-III 1932 g.)," 2—5.

> ulogu može odigrati i u buduće. Dužnost je komunista da ove borbene narodne odrede svestrano pomažu, trudeći se da ih međusobom povežu i da njihovoj borbi daju KLASNU SADRŽINU, POTREBNU ORGANIZACIONO-TEHNIČKU PODLOGU I JEDINSTVENO REVOLUCIONARNO RUKOVODSTVO. Naše REVOLUCIONARNE ČETE, u koliko se budu obrazovale, treba da budu u stalnom dodiru sa svima ostalim borbenim organizacijama ističući neprekidno da se ORUŽANA TIRANIJA MOŽE SRUŠITI SAMO ORUŽANOM BORBOM NARODNIH MASA POD VOĐSTVOM KOMUNISTIČKE PARTIJE.[19]

Tako opisuje svoju političku strategiju 1932. godine jedan "umereni" komunista "blage naravi". Gligorijević se Markovićevim *Biltenom* ne bavi kada iznosi pretpostavke o njegovom političkom radu, ali ga to ne sprečava da opširno kritikuje odnos KPJ prema Markoviću, zaključujući da je "obračun sa grupom Sime Markovića (...) prožimao čitavu partijsku politiku" (Gligorijević, 1992: 300). Pritom ne vidi problem u tome što Marković kroz ceo ovaj period, kako sam kaže, vodi paralelnu komunističku grupu u Beogradu koja je brojala nezanemarljivih 150 ljudi (Gligorijević, 1992: 303). Takođe zaključuje, u skladu sa predrasudama o Kominterni, da je partijska levica uspela da se "brzo prilagodi novim okolnostima", iako je istoriografiji tad bilo uveliko poznato da je Đuro Cvijić u periodu od 1928. godine postepeno marginalizovan, da Kosta Novaković nikad više neće zauzimati neki značajniji položaj u partijskoj hijerarhiji, a da je Ante Ciliga već izbačen kao trockista (Očak, 1982a: 245—276, 329—388; Lazarević, 1989a: 296—298). Dakle, ni tvrdnja da je Marković bio "jedan koliko-toliko nezavisan faktor u partiji" (Gligorijević, 1992: 299) ne stoji, jer će i Markovićevi rivali sa levice doći u sukob sa KPJ i Internacionalom, te pokazati izrazitu nezavisnost u periodu kad se mogućnost različitog mišljenja u Kominterni postepeno sužavala.

Jedna stvar koja jeste tačna, i koja se vidi i u gore citiranom pasusu Sime Markovića, jeste da kod njega očito postoji kontinuirana averzija prema nacionalnom pitanju onako kako ga je videla Kominterna. Kada piše o hrvatskom zelenom kadru i makedonskim komitima, on očito naglašava klasni karakter seljačke bune, a ne nacionalni. Ovo je u skladu sa ranijim uticajima sindikalizma na Markovića, kao i tekstova Roze Luksemburg o nacionalnom pitanju,

19 AJ, 507, CK KPJ 1932/7, "Komunistički bilten (18-III 1932 g.)," 2—3.

koji su bili stvaran razlog njegovog sukoba sa lenjinističkom koncepcijom samoopredeljenja. Ovo nas dovodi do bitne poente koju je istakao jedan od autora koji je predmet ove polemike. Kosta Nikolić primećuje da je došlo do "svojevrsnog paradoksa" prema kojem su "'proleterski internacionalisti' zagazili u duboki nacionalizam" (Nikolić, 1994: 122). Marković je svakako svoje protivnike na partijskoj levici smatrao nacionalistima, ili makar kompromiserima sa nacionalizmom: o nekima, poput Miroslava Krleže, otvoreno je govorio da su "frankovci" (Očak, 1982b: 118—119). Ostaje svakako pitanje: ako komunisti nisu bili potajni nacionalisti, kao što ja tvrdim u suprotnosti sa tridesetak godina naše istoriografije, zbog čega su posvećivali toliko pažnje nacionalnom pitanju, i na takav način?

Izvori komunističke politike prema nacionalnom pitanju

Ovaj rad ne osporava tvrdnju da je nacionalno pitanje bilo važan problem u istoriji međuratne Komunističke partije Jugoslavije, nego tvrdnju da je ta diskusija vođena iz nacionalnih pobuda. Razlog za toliki, sa opravdanošću se može reći i prenaglašeni, komunistički fokus na nacionalno pitanje dvadesetih bio je, međutim, prvenstveno klasni. Naša post-socijalistička istoriografija, u težnji da komuniste karikira ili otvoreno demonizuje, ne uzima ozbiljno njihove analize i političku teoriju. Zbog toga Kosta Nikolić, recimo, može mirne duše da otpiše Filipa Filipovića kao "tip intelektualca-dogmate" koji je rešio da se nekritički "potčini" kolektivu (Nikolić, 1994: 180). Neuzimanjem Filipovića ozbiljno, Nikolić, kao i većina drugih autora koji su se bavili KPJ u zadnjih trideset godina, uskraćuje sebi razumevanje osnova komunističke politike prema nacionalnom pitanju.

1929. godine, Filip Filipović u Moskvi, pod pseudonimom Boško Bošković, objavljuje svoju brošuru *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji.* Ova brošura, očito pisana za širu publiku, jasno i eksplicitno iznosi odnos komunista prema nacionalnom pitanju, na osnovama koje oni smatraju "lenjinističkim". Sama brošura, objavljena u vreme diktature, nije doživela izdanje na srpskohrvatskom do 1962. godine. Međutim, osim što je svakako bila deo obrazovnih materijala u istoriografski neistraženim no obavezno demonizovanim partijskim školama za jugoslovenske komuniste u SSSR,

brošura je bila i svojevrsni sažetak argumenata leve frakcije, iako joj autor brošure nije sasvim pripadao.

Već sam naslov je indikativan – seljački pokret i nacionalno pitanje duboko su povezani. Nacionalno pitanje, za komuniste, je seljačko pitanje. Komunisti polaze od klasne analize, a, filozofski gledano, sa materijalističke tačke gledišta. Nacionalno pitanje je, dakle, u kontekstu dvadesetih i tridesetih, pitanje koje se tiče apsolutne većine stanovništva – seljaštva u nerazvijenoj kapitalističkoj državi kakva je bila Kraljevina SHS/Jugoslavija. Pitanje seljaštva bilo je ključni kamen spoticanja za marksiste od trenutka kada je marksizam – samoproglašeni "naučni socijalizam" – došao na Balkan osamdesetih godina 19. veka. Prvi istaknutiji marksistički teoretičari, kao što su Dimitar Blagoev i Konstantin Dobrodžanu-Gerea, morali su, baš zbog seljaštva, da se suočavaju sa kritikama da marksizmu u tom dobu nije mesto na Balkanu. Na kraju krajeva, marksizam je teorija koja se u političkoj praksi orijentiše na proletarijat, a ogromna većina stanovništva na Balkanu bili su seljaci. Zašto bi onda iko na Balkanu krajem devetnaestog veka bio "marksista"?[20] "Ortodoksni" marksisti poput SSDP-a tvrdoglavo su odbijali da se uhvate političkog organizovanja seljaštva pre 1914. godine, ali su pomno pratili debate rumunskih i bugarskih drugova, koji su se time bavili (Dobrodžeana-Gerea, 1914; Bogdanović, 2002). U drugim krajevima buduće južnoslovenske države, budući komunistički kadrovi poput levičara u VMRO ili agrarnih socijalista u Južnoj Ugarskoj, već su ozbiljno radili na razvijanju i političkih programa i političke organizacije seljaštva na socijalističkoj osnovi (Lebl, 1954: 8—117; Pejić, 2017; Tığlay, 2023). No, pitanje je ostalo: iz "naučno-socijalističke" perspektive, zašto bi marksisti radili sa seljaštvom?

Teorijski najsofisticiranije objašnjenje ovog pitanja razradiće ruski marksisti, a njihova praksa privući će pažnju balkanskih marksista kao svojevrsna meta-teorija revolucije na periferiji. Tako osim nekog pukog nametanja karikaturno zlikovačke Kominterne sa "opasnim namerama" možemo videti ceo proces razmena i prenosa ideja koji počinje sa revolucionarnim talasom na evroazijskoj kopnenoj masi od 1917. do 1923. godine, a nastavlja se kroz ceo međuratni period. Teoretičari ruskog marksizma, pre svega Lenjin i Trocki, razviće objašnjenje za potrebu radničko-seljačkog saveza kroz iskustvo Rusije

20 Najbolje analize ovih teorijskih diskusija mogu se naći u Love, 1996: 37—58; Dimou, 2009; i Njagulov, 2014.

na početku 20. veka. Ono će naići na odjek među balkanskim marksistima upravo zbog strukturnih sličnosti između nerazvijenog kapitalizma u Rusiji i na Balkanu.

Ovo objašnjenje možemo zvati još i "marksistička filozofija istorije". Marksisti smatraju da istorija prolazi kroz određene etape, od praistorije do njenog kraja, odnosno besklasnog društva koje se zove komunizam. "Ortodoksni marksizam" Druge internacionale, oličen u teoriji Karla Kauckog, često je posmatrao ovaj proces linearno: države prvo moraju da prođu od feudalizma ka kapitalizmu kroz proces koji se naziva "buržoasko-demokratska revolucija", a potom od kapitalizma ka socijalizmu kroz "proletersku revoluciju". Uvid do kojeg su došli Lenjin i Trocki (istini za volju, prateći sličnu argumentaciju kod Marksa i Engelsa) na primeru Rusije bio je zasnovan na činjenici da je model Druge internacionale poprilično mehanički i ne objašnjava kompleksnost društava, naročito u epohi nerazvijenog kapitalizma. Kako objasniti da se u Ruskom carstvu 1905. godine susreće "standardni" kapitalistički najamni rad u fabrikama u velikim gradovima sa praktično feudalnim odnosima na selu, uprkos formalnom ukidanju kmetstva?

Trocki će ovaj fenomen, pod uticajem svog balkanskog prijatelja Dobrodžanu-Geree, opisati kao "nejednaki i kombinovani razvoj" (Shafir, 1984: 310). I on i Lenjin će, tokom i nakon Prve ruske revolucije 1905. godine, doći do istog zaključka. Iako Rusija još uvek nije imala svoju buržoasko-demokratsku revoluciju, njena građanska klasa je, zbog nejednakog razvoja kapitalizma, previše slaba da igra revolucionarnu ulogu. Umesto toga, građanska klasa je konzervativna, a stvarnu revolucionarnu ulogu mogu igrati samo proletarijat i seljaštvo (Löwy, 2010: 30—69). Pritom, savez proletarijata i seljaštva nije slučajan. Proletarijat nije odabran kao revolucionarna klasa iz nekakvih humanitarnih razloga, nego zato što ga njegova jedinstvena pozicija u procesu proizvodnje čini revolucionarnim (Mulholland, 2009). Ista je situacija sa seljaštvom. Ono što se naziva "buržoaskim revolucijama", iako je, kao što ime sugeriše, bilo vođeno od strane građanske klase, zapravo je i revolucija seljaštva – zato što, napadom na dominaciju feudalaca, buržoazija na različite načine, htela to ili ne, oslobađa i seljaštvo od feudalnih odnosa na selu. Ovo je najbolje rezimirao sam Lenjin naizgled paradoksalnom izjavom "da se naša buržoaska revolucija u sferi agrarnih odnosa mora razumeti kao '*seljačka* agrarna revolucija'" (Lenin, 1973: 235). Dakle, građanska revolucija je ujedno i seljačka revolucija, jer oslobađa seljake od feudalizma.

Upravo iz ovog rezona proizaći će ideja da su *i* radništvo *i* seljaštvo, zajedno, revolucionarne klase na periferiji, ideja koja će potpuno preobraziti svet u dvadesetom veku. Posle Prve ruske revolucije, Lenjin je izrazio ovaj paradoks neravnomernog razvoja kroz slogan "revolucionarno-demokratske diktature proletarijata i seljaštva" (Löwy, 2010: 35). "Revolucionarno-demokratska diktatura" pritom, u marksističkom shvatanju, nije paradoks, ali to je izvan okvira ove studije. Paradoks leži u tome da "revolucionarno-demokratsku diktaturu" predvode proletarijat i seljaštvo, a ne buržoazija. Drugim rečima, "revolucionarno-demokratska diktatura" je, u uslovima neravnomernog razvoja kapitalizma, isto što i "buržoasko-demokratska revolucija": ona treba da dovede do "buržoaske diktature", odnosno do razvijenog kapitalističkog sistema. Dakle, po Lenjinu 1908. godine, razvijeni kapitalizam u Rusiju treba da donese radničko-seljačka revolucija. Trocki još tada ukazuje na još jedan paradoks povrh ovog paradoksa: zašto bi proletarijat i seljaštvo preuzeli vlast samo da uspostave kapitalizam? Periferna buržoaska revolucija jednostavno strukturno ne može da ostane na tom stadijumu, nego će da nastavi da se kreće ka proleterskoj revoluciji i socijalizmu (Löwy, 2010: 44—46). Trocki će ovaj proces, polazeći od termina koji su za sličnu situaciju u Nemačkoj koristili Marks i Engels još u petoj deceniji devetnaestog veka, nazvati "permanentna revolucija". Lenjin nije koristio potpuno isti termin, ali je iznosio istu argumentaciju i nazivao to "neprekidnom revolucijom" (Lenin, 1972: 222).

Kako se u sve ovo uklapa ozloglašeno "nacionalno pitanje"? Za početak, nacionalno pitanje je osnova buržoaskih revolucija: feudalizam, zasnovan na božanskom pravu ili apsolutizmu, zbacuje se "u ime naroda", odnosno nacije. No, u ekonomski nerazvijenim društvima, klasna nejednakost ima i etničku dimenziju. Grubo govoreći, iz perspektive makedonskog seljanina 1910. godine, uzrok njihovog teškog položaja leži u tome što su oni, hrišćani – raja, a njihove age i begovi su muslimani, "Turci". Kako je to slikovito opisao mađarski socijaldemokrata Jožef Poganj:

> Usled putovanja svog, i četničkog ratovanja, makedonski seljaci postadoše politički činioci. Kad su prvi put videli dalje od svoje crkvene kule, kad su stigli u Srbiju, Bugarsku, Grčku, videli su kako je seljak onde slobodan, da je onde feudalizam već prestao. Probudila se nacionalna svest, i prema jeziku svom osetiše da su oni Srbi, Bugari ili Grci. (Poganj, 1913: 11)

Poganj će, posle 1917. godine, postati vodeći mađarski komunista, a za ruske komuniste, nacionalna platforma postaće okosnica revolucionarne politike prema seljaštvu. Seljaci u državama na periferiji kapitalizma sa feudalnim ostacima svoje klasno nezadovoljstvo izražavaju kroz nacionalnu ideologiju. Samoopredeljenje naroda ključni je deo seljačke revolucije, koja je istovremeno ključni deo građanske revolucije. Kako se u nerazvijenim zemljama jedna za drugom ("permanentno") odvijaju buržoasko-demokratska i proleterska revolucija, platforma koju će boljševici nazvati "samoopredeljenje do otcepljenja" postaje lepak koji spaja dve revolucionarne klase – radništvo i seljaštvo.[21] Revolucionarni talas koji je počeo 1917. godine je tako predstavljao razrešenje mnogih problema sa kojima su se balkanski marksisti suočavali decenijama, dok su im odgovori uvek u najboljem slučaju bivali polovični i nikada konačni. Tek kada su se, kao posledica pobede Ruske revolucije, ideje Lenjina i Trockog ozbiljnije raširile među balkanskim marksistima i zamenile uticaje ranije nemačke socijaldemokratije, pojavila se sveobuhvatna teorija koja je objasnila šta činiti sa seljačkom većinom na Balkanu, a bivše socijaldemokrate inspirisane ovom teorijom počele su da nazivaju sebe komunistima.

Tačno je da će, kako navodi Kosta Nikolić, jedan internacionalistički pokret tokom dvadesetih godina postati hiperfiksiran na saradnju sa nacionalnim pokretima. Nije preterivanje reći da će fokus koji će KPJ imati na nacionalno pitanje biti mnogo intenzivniji od onoga što su zamislili i u praksi sprovodili Lenjin i Trocki u vreme revolucije i građanskog rata u Rusiji. Zadatak za istoričarke i istoričare je da uzroke ovoga razumeju. *Sine ira et studio*, što je iz pozicije nacionalističke ostrašćenosti i metodološkog nacionalizma svakako teško. Stoga se treba vratiti još jednom na korene jugoslovenske diskusije o nacionalnom pitanju. Ako je Đuro Cvijić još u februaru 1922. godine pisao da je ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca dobra, ali ju je monarhija "upropastila" (Cvijić, 1922), šta se tu zapravo dogodilo?

Politika samoopredeljenja do otcepljenja steći će popularnost među levom frakcijom KPJ 1923. godine zbog tri glavna faktora. Prvi je pogoršanje međunacionalnih odnosa u Kraljevini SHS, koje je imao na umu (i) Cvijić pišući o upropašćenoj ideji narodnog jedinstva. Drugi su bili događaji u Bugarskoj u junu 1923. godine, kada je leva zemljoradnička vlada Aleksandra Stambolij-

21 Za najbolji rezime važnosti samoopredeljenja za boljševike, vidi Lih 2015, naročito stranice 407—410.

skog zbačena u državnom udaru, a VMRO, nekada saveznik socijalista, je stao na stranu novog desničarskog režima. Oba ova događaja uverila su komuniste u važnost učenja od boljševičkog iskustva, s obzirom da su do 1923. godine sve druge revolucije u Evropi, osim ruske, pretrpele poraz. Upravo ova težnja da se uči od boljševika bila je treći faktor. Dakle, na stranu pretpostavke o zlokobnom nametanju, ne može se ignorisati činjenica da postoji svestan pokušaj (štaviše, još mnogo pre 1923. godine) da se uči konkretno na ruskom iskustvu.

Sve ovo se dešava u vreme neprikosnovene dominacije Grigorija Zinovjeva Komunističkom internacionalom. Zinovjev je, kao autor voluntarističke "teorije ofanzive" hteo da po svaku cenu ubrza revolucionarne procese u drugim zemljama, smatrajući da samo skori dolazak svetske revolucije može spasiti izolovanu Rusku revoluciju i njenu ekonomski nerazvijenu i ratom razorenu radničku državu (Riddell, 2011). To ubrzavanje se radilo kroz politiku "jedinstvenog fronta", odnosno saradnju komunista sa reformističkim masovnim partijama u Zapadnoj Evropi, a sa seljačkim masovnim partijama u Istočnoj, gde su seljačke partije često imale i nacionalni predznak. U kontekstu Balkana, ovo je značilo novi fokus na nacionalno pitanje, kao svojevrsni surogat za klasnu borbu koja je utihnula nakon niza represivnih mera (Obznana i Zakon o zaštiti države, masovno hapšenje učesnika osnivačkog kongresa Komunističke partije Rumunije, te konačno državni udar u Bugarskoj 1923. godine).

Osnova je i dalje bila "boljševička", ali je naglasak na nacionalnu borbu bio očigledan. Jugosloveni su se od 1923. godine sa boljševičkim viđenjem nacionalnog pitanja upoznavali prvenstveno kroz rad Georgija Safarova. On je prevođen i objavljivan od strane leve frakcije i njegove ideje diskutovane su na sastancima KPJ u bečkom egzilu (Safarov, 1923a).[22] Safarov je bio na radikalnim pozicijama borbe za emancipaciju potlačenih naroda, te se danas smatra pretečom post-kolonijalnih i "trećesvetaških" mislilaca poput Franca Fanona i Mao Cetunga (Bugrov, 2021). Safarov izričito kaže da proletarijat može da ubrza revoluciju svojim savezom sa pokretima koji istupaju protiv nacionalnog ugnjetavanja (Safarov, 1923b: 142—143). Nacionalno pitanje, dakle, zaista dobija bitnu ulogu, ali ne iz razloga koje pretpostavlja nacionalistička

22 Safarovljevi tekstovi, zapravo odlomci iz njegove knjige, objavljivani su u *Borbi* u nastavcima, počevši od prvog broja ovog časopisa. O predavanjima i sastancima u Beču na kojima su se ova pitanja raspravljala pisao je u svojim memoarima Dragotin Gustinčič. Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti (BSAZU), R 105/11 – Dragotin Gustinčič, *Spomini*, fascikla II/3(a), "Moja druga emigracija", 95—100.

istoriografija, nego zato što je za komuniste potencijalno korisno sredstvo za ubrzavanje proleterske revolucije. Komunisti su, ponovo, na opšte iznenađenje, jednostavno – komunisti.

Na ovim osnovama, Filip Filipović nakon emigracije u Sovjetski Savez piše svoju studiju o seljaštvu i nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Čak sedam od petnaest poglavlja posvećeno je istorijskom razvoju seljaštva i njegovog klasnog položaja. S obzirom da svoju metodologiju naziva "istorijskim materijalizmom", Filipović nalazi za shodno da problem kojim se bavi analizira u istorijskoj perspektivi. Posmatra ga hronološki, ali i obraća pažnju na razne pokrajine i osobenosti njihovog razvoja. U drugom poglavlju, Filipović nudi kratak pregled događaja Srpske revolucije, te možda i prvu njenu (kratku) istoriju napisanu iz marksističke perspektive. Ta revolucija za njega je "seljački rat protiv turskog birokratsko-vojnog feudalizma", ne slučajno započet nakon događaja Francuske revolucije (Filipović, 1988: 316). Najvažniji ishod seljačkog rata i revolucije, za Filipovića, je oslobođenje seljaštva od osmanskog feudalizma, koje se dogodilo u dve faze, 1838. i 1878. godine (Filipović, 1988: 320—321). Srbija tako postaje "buržoasko-kapitalistička država" a revolucionarni procesi devetnaestog veka posmatrani su prvenstveno kroz prizmu raspadanja feudalizma i rađanja novog poretka (Filipović, 1988: 327).

Filipović se bavi i drugim južnoslovenskim narodima, te recimo piše naširoko o reakcionarnoj ulozi koju je igralo hrvatsko plemstvo 1848. godine – ne samo kroz borbu protiv nacionalnog oslobođenja Mađara, nego prvenstveno kroz borbu protiv ukidanja feudalizma, što je, po njegovom tvrđenju, bio i njihov glavni politički cilj (Filipović, 1988: 323—326, 336—337). Međutim, iz istorijskog pregleda, Filipović izvlači dva važna zaključka o prirodi buržoasko-demokratskih revolucija i transformacija ka kapitalizmu. Prvi, na primeru Mađara, je da progresivni potlačeni narod, sa razvojem njegove buržoazije, može da postane tlačiteljski, jer građanska klasa koja je nekada bila progresivna u borbi protiv feudalizma, sa koncentracijom svoje moći postaje konzervativna i sama počinje da tlači druge narode (Filipović, 1988: 336—337, 340—341). Isto primećuje i sa srpskom građanskom klasom, te pokazuje kako, kada se početkom dvadesetog veka pričalo o "oslobođenju" Makedonije i Kosova, jedino su još socijalisti smatrali da to oslobođenje mora biti i socijalno, ne samo nacionalno (Filipović, 1988: 333—334). Druga lekcija je bila da pokrete potlačenih naroda može voditi građanska klasa, iako "njegovu osnovnu snagu" čini seljaštvo, naročito "u situaciji imperijalističkog porobljavanja naroda" (Fi-

lipović, 1988: 340). Ova dva uvida biće ključna za komunističko razumevanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

Ni nacionalno oslobođenje 1912. godine ni nacionalno oslobođenje 1918. godine neće značiti socijalno oslobođenje. Ostaci feudalnih odnosa zadržaće se u Makedoniji, ali i u Bosni i u Dalmaciji (Filipović, 1988: 351). Dakle, za komuniste će ostati relevantno pitanje nedovršene buržoasko-demokratske revolucije zajedno sa socijalističkom, isto kao i za boljševike u Rusiji 1917. godine. Političke opcije koje vodi buržoazija, ali čiju masu pristalica sačinjava seljaštvo, postaće potencijalni predmet saradnje sa KPJ. Stoga će najbitnija od njih i biti Hrvatska (republikanska) seljačka stranka pod Stjepanom Radićem: ne zato što je predstavnik hrvatskog građanskog nacionalizma, nego zato što su s njim seljaci. Ovo je u raspravi o nacionalnom pitanju izričito rekao mladi intelektualac iz leve frakcije, Nikola Kotur, još 1923. godine:

> Kao da se nama radi o Radiću! Radi nam se sa onim seIjačkim masama koje idu za njim, a čije simpatije i poverenje mi možemo steći samo akcijom a ne ovakvim premudrim proročkim držanjem i izjavama. (Perovšek, 1990: 211)

Istoriografiji opterećenoj metodološkim nacionalizmom ovo pitanje ostaje nepoznanica. Tako Gligorijević, iako je jedan od urednika Filipovićevih sabranih dela, pretpostavlja da je "problem" koji Kominterna ima sa Srbijom taj što su većina radnika zanatlije, a ne industrijski proletarijat (Gligorijević, 1992: 292).[23] Kako je Branislav Gligorijević napisao, a potom i Kosta Nikolić preneo od reči do reči ne navodeći izvor: "Politika razbijanja Jugoslavije postavljala je na dnevni red srpsko nacionalno pitanje upravo stoga što ga je potpuno igno-

23 Gligorijević ovde ponovo ne navodi izvor nego citira nevezanu diskusiju Sime Markovića na Vukovarskom kongresu sa jednim komunistom "centrumašem". U ovom pasusu on tvrdi da se naročito krive srpske zanatlije za frakcionaštvo i "sitnoburžoasku" politiku, ali ni u jednoj od četiri rezolucije KPJ u međuratnom periodu gde se pominju zanatlije u tako negativnom svetlu se to ne vezuje isključivo sa srpskim zanatlijskim radništvom, nego se uvek identifikuje kao opšti problem jugoslovenske partije (Pijade, 1950: 95, 127, 235, 329). To je bio čest "problem" radničkih partija na periferiji, o čemu je recimo pisala i Mira Bogdanović u kontekstu SSDP (Bogdanović, 1989). U međuratnim dokumentima KPJ se samo jednom konkretno *srpske* zanatlije pominju u negativnom kontekstu, kada se identifikuju sa potencijalnim porastom fašizma – što je vezano ne za etničku pripadnost, nego za marksističke teorije fašizma kao ideologije sitnosopstvenika ("sitne buržoazije") u vremenima ekonomske krize (Pijade, 1950: 84—85). Naravno, zanatlije se vrlo često pominju i u pozitivnom kontekstu, ali odnos KPJ prema zanatskim radnicima izlazi izvan okvira ove studije.

risala." (Gligorijević, 1992: 287; Nikolić, 2015: 57). Kao što će pokazati sledeća dva odeljka ovog članka, ova izjava je sama po sebi netačna. Indikativno je da Gligorijević posvećuje pažnju komunističkoj saradnji sa levim disidentskim grupama koje su se odvajale od H(R)SS-a (a bilo ih je nekoliko: Gligorijević, 1992: 203, 258, 271—273), ali ne i komunističkim pokušajima saradnje sa srpskim seljačkim strankama pre 1935. godine, kao što je indikativno da je ta tema u širem smislu potpuno neobrađena u istoriografiji. Opet neobičan izbor, uzevši u obzir da se mnogo dostupnih izvora o saradnji KPJ sa srpskim seljačkim strankama nalazi upravo u sabranim delima Filipa Filipovića koja je Gligorijević uređivao, te da je on sam svega par godina ranije našao za shodno da o toj saradnji piše u uvodniku sabranih dela (Gligorijević, 1988: 12). Zašto je komunistički pokušaj saradnje s levim HSS-ovcima manje bitan od pokušaja istovremene saradnje sa levim zemljoradnicima u Srbiji, osim ako se gradi određen ideološki narativ o tobožnjim nacionalnim predrasudama komunista?

Nakon raščišćavanja etnocentričnih mistifikacija, mogu se izdvojiti sledeće osnovne teze koje rezimiraju položaj KPJ po nacionalnom pitanju na kraju dvadesetih (zasnovane na: Filipović, 1988: 412—414):

— Nacionalno pitanje nije samo "unutrašnje" jugoslovensko pitanje, nego i balkansko pitanje, dakle pitanje internacionalizma i internacionalne revolucije;
— Nacionalni sukob nije sukob između nacionalnih kapitala, nego između seljaštva i vladajuće nacionalne buržoazije (u slučaju Kraljevine SHS, srpske građanske klase);
— Izolovanje nacionalnog pitanja kao čisto unutrašnjeg pretpostavlja prihvatanje teritorijalnog statusa quo uspostavljenog posle 1918. godine, koji bi za komuniste trebao biti irelevantan;
— Komunisti ne treba da se fokusiraju samo na revolucionarno seljaštvo i njegove organizacije nego i na ono koje je reformistički raspoloženo (u skladu sa politikom jedinstvenog fronta);
— Pitanje građanskog rukovodstva nad seljačkim pokretom je sekundarno, jer je seljaštvo potencijalno militantno i lako se može oteti kontroli umerenih političkih stranaka.

Na ovim osnovama, KPJ je krenula ka novoj politici koja će potom izazvati toliko istoriografskih kontroverzi, a koja će biti formirana tokom 1928. godine, kulminiravši Četvrtim kongresom u Drezdenu. No, gore navedene teorijske osnove partije biće putokaz za orijentaciju komunista u novom i turbulen-

tnom periodu, koji će, po njihovim procenama, značiti skori nalet novih revolucija širom Evrope.

Politička situacija u Kraljevini SHS drastično će se promeniti 11. novembra 1927. godine, kada su Stjepan Radić i Svetozar Pribićević obnarodovali osnivanje Seljačko-demokratske koalicije, odnosno političko ujedinjenje Hrvata i Srba Prečana upereno protiv Beograda. Za komuniste, ovo će značajno doprineti menjanju partijske politike. Odredbe Trećeg kongresa KPJ o stabilizaciji kapitalizma, prateći kominternovsku analizu, uvek su insistirale da je stabilizacija "privremena" (Pijade, 1950: 105—106). Drugi faktori su takođe ukazivali na zaoštravanje ekonomske i političke situacije, ne samo u Jugoslaviji, nego globalno. Kolaps saveza nacionalista i komunista u Kini, obaveštajni podaci o mogućnosti invazije evropskih država na SSSR, porast cena industrijskih proizvoda i pad cena poljoprivredne robe bili su neki od pokazatelja ozbiljne krize, što je uticalo i na promenu politike komunista koja će rezultirati takozvanim "Trećim periodom", kada će naizgled doći do odbijanja saradnje sa (skoro) svim nekomunističkim političkim organizacijama (Vinaver, 1972: 438—440; McDermott i Agnew, 1996: 68—71).

Gligorijević priznaje značaj događaja 1927. i 1928. godine, iako ih ponovo čita u nacionalnom ključu, te se tako srpsko-hrvatski savez protiv vlasti u Beogradu interpretira kao puka borba za otcepljenje Hrvatske (Gligorijević, 1992: 264—267). Nikolić, s druge strane, jednostavno ignoriše postojanje masovne političke partije prečanskih Srba koja formira koaliciju sa Hrvatskom seljačkom strankom. Još neuobičajniji izbor za knjigu koja se u potpunosti vrti oko srpskog nacionalnog pitanja. Tako Nikolić dolazi do samouverenog zaključka da su komunisti "ignorisali" nacionalno pitanje i da se "samoopredeljenje do otcepljenja" na Drezdenskom kongresu odnosilo prvenstveno na Hrvatsku (Nikolić, 2015: 42). Pritom citira "Rezoluciju o političkoj situaciji i zadacima partije" sa Četvrtog kongresa, te ignoriše da se samo dve stranice pre dela koji on citira, u istom dokumentu, kao najvažnije žrtve "nacionalnog ugnjetavanja", posle Hrvata, ističu prečanski Srbi:

> Sa sistematskom politikom pretvaranja hegemonističkog režima velikosrpske buržoazije u hegemonistički režim krupne velikosrpske buržoazije, tj. sa pljačkaškom politikom, ne samo prema ugnetenim nacijama, nego i prema celokupnim prisajedinjenim pokrajinama, pa prema tome i prema srpskom seljaštvu u njima, sa osiromašenjem i srpskog seljaštva

> i s pripremama za uvođenje otvorene diktature velikosrpske krupne buržoazije, gurnuto je i prečansko srpsko seljaštvo u front borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja. (Pijade, 1950: 153)

Toliko o ignorisanju srpskog nacionalnog pitanja. Kao što će sledeća dva odeljka pokazati, ova analiza nije bila mrtvo slovo na papiru. Ono što je naročito zanimljivo jeste da će glavne pristaše borbe Srba Prečana biti upravo pristalice leve frakcije u KPJ, koliko god se to ne uklapalo u nacionalistički narativ koji pretpostavlja nezainteresovanost upravo ovih komunista za "srpsko pitanje". Kosta Novaković će još pre atentata u Skupštini optimistično pisati o "Prečanskom frontu" kao najvažnijem političkom događaju u Jugoslaviji,[24] dok će Đuro Cvijić biti najglasniji zagovornik samoopredeljenja za Srbe u (bosanskoj i hrvatskoj) Krajini, što je za Gligorijevića zbog ograničenosti etnocentrizma ostalo na nivou kurioziteta, a ne analitički bitne činjenice (Gligorijević, 1992: 288). Prema interpretacijama leve frakcije ustanovljenim još u vreme Trećeg kongresa KPJ, razlika između Srba Prečana i "Srbijanaca" bila je samo u tome što su Prečani imali dodatni poreski teret iz Beograda. Međutim, svi srpski seljaci, kako u Centralnoj Srbiji, tako i na teritorijama bivše Austro-Ugarske, našli su se pod pritiskom finansijskog kapitala kada su nakon ekonomske krize bili primorani da se zaduže kod stranih banaka. Stoga je program "levice" za selo u Srbiji bio zasnovan na sukobu seljaštva sa finansijskim kapitalom, dok je za prekodrinske seljake dodat novi "nacionalni" momenat usled poreskog tereta nametnutog iz Beograda (Vujošević i Gligorijević, 1986: 167—169; Očak, 1982a: 355—356).[25] Nacionalno pitanje irelevantno je za seljaštvo iz uže Srbije jer je ono, s marksističke tačke gledišta, uveliko oslobođeno od feudalizma. No, druga vrsta ugnjetavanja pod koju je palo srpsko seljaštvo – ugnjetavanje od strane finansijskog kapitala – čini i njih bitnim subjektima klasne borbe.

Međutim, za kraj ovog dela ostaje nam još jedna značajna primedba vezana za ocrnjeni Drezdenski kongres, a to je da je centralna teza mita o Drezdenskom kongresu – ona o neophodnosti rasparčavanja Jugoslavije – pre

24 Ruski državni arhiv socio-političke istorije (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv socio-političeskoj istorii, RGASPI), 495-69-229, f. 47—51, Dragatschewatz, "Jugoslawien. 'Die Front derer von drüben' – 'Pretschanski-Front'", 12. jun 1928.

25 Upravo zbog ovog aspekta dodatnog poreskog tereta su i Kosta Novaković i Đuro Cvijić u to vreme pravili razliku između "Prečana" i "Srbijanaca". Vidi još i RGASPI, 509-1-106, f. 78, "Konferencija balkanskich stran."

svega distrakcija. Da, komunisti su se, u rezolucijama Drezdenskog kongresa otvoreno i maksimalno eksplicitno zalagali za rušenje Jugoslavije: zarad stvaranja "Balkanske federacije radničko-seljačkih republika" (Pijade, 1950: 157, 162—163). Poenta komunističke politike prema nacionalnom pitanju nikad nije bila stvaranje malih nacionalnih država, nego većih mnogonacionalnih federacija. Parole nacionalnog oslobođenja bile su deo platforme nedovršene buržoasko-demokratske revolucije, ali sa podrazumevanjem praktično momentalnog izbijanja socijalističke revolucije koja nacionalne podele čini prevaziđenim u novoj socijalističkoj federaciji. Na kraju krajeva, isto se već dogodilo u praksi tokom Ruske revolucije, kada su uspostavljene nove nezavisne nacionalne države da bi se neposredno potom ujedinile u Sovjetski Savez (Connor, 1984: 45—66).

Uprkos ovoj činjenici, i činjenici da tok revolucije u Jugoslaviji čak i nije, kasnije, uzeo oblik rasturanja Jugoslavije u revoluciji zarad stvaranja Balkanske federacije, Nikolić je direktno preuzeo nenaučnu i ideologizovanu tvrdnju publicista poput Jovića i Čkrebića. Pošto ne uzima marksističku teoriju za ozbiljno, za njega je analiza o revoluciji u dve etape puka "fraza" (Nikolić, 2015: 48), ali mu je zato ideja o višedecenijskom kontinuitetu ranije odbačenih političkih programa, izgleda, sasvim uverljiva. Stoga Nikolić zaključuje da je stav "o razbijanju Jugoslavije i stvaranju nezavisnih nacionalnih država (...) na 'mala vrata' ugrađen u prvi Ustav socijalističke Hrvatske" (Nikolić, 2015: 48—49). Tu još ubacuje i izmišljenu tvrdnju da su se "hrvatski delegati" na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ zalagali za etničko čišćenje Srba iz Hrvatske po uzoru na proterivanje Grka iz Male Azije, zasnovanu na sopstvenom lošem čitanju teksta na koji se poziva (Nikolić, 2015: 49).[26]

26 Nikolić kaže da se od hrvatskih delegata na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji samo Đuro Cvijić suprotstavio planu za proterivanje Srba iz Hrvatske. Ova tvrdnja je već u startu sumnjiva pažljivom čitaocu, jer Đuro Cvijić nije prisustvovao na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji. Nikolić se poziva na fusnotu iz zbornika dokumenata koje su priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević, koji ne kažu izričito da Cvijić izražava ovaj stav na Četvrtoj konferenciji, nego pominju njegove polemike sa *nekim* iz 1932. godine u kontekstu Četvrte zemaljske konferencije dve godine kasnije. Petranović i Zečević se pozivaju na Branislava Gligorijevića, koji citira Đuru Cvijića koji polemiše sa *nekim* protiv ideje proterivanja Srba. Gligorijević ne navodi izvor. Izvor je pismo Đure Cvijića Milanu Gorkiću iz 1932. godine, a taj *neko* sa kojim Đuro Cvijić polemiše nisu drugi komunisti koji se zalažu za etničko čišćenje Srba, nego hrvatski nacionalisti. Cvijićevim rečima: "hrvatski šoviniste izbacuju u zemlji i parolu: 'Napolje sa Srbima iz Hrvatske!', imajući u perspektivi rješenje pitanja nacionalne ispremešanosti po uzoru

Tako, još jednom, preko prepričavanja prepričanog prolazimo pun krug tendencioznih interpretacija i ponovo nalazimo publicističku tezu o Drezdenskom kongresu kao podrivanju Jugoslavije na štetu Srba, sada predstavljenu u akademskoj istoriografiji i sa dodanom "naučnom" težinom, ali i otvoren prostor za novu tendencioznu tezu da su komunisti razmatrali etničko čišćenje Srba u Hrvatskoj. To nas dovodi i do centralnog mita koji je izgradio Branislav Gligorijević, a koji je postao svojevrsna opsesija dela srpske javnosti u poslednjih trideset godina: mita o ustaško-komunističkoj "saradnji".

/ Komunisti i hrvatski "nacionalni revolucionari"

Period od 1928. do 1934. godine u istoriji KPJ mogao bi se najpreciznije nazvati "nacionalno-revolucionarni period". Ocene prema kojima je KPJ u ovo vreme bila potpuno nezainteresovana za saradnju sa bilo kakvom nekomunističkom organizacijom su preterane. Jednako je preterana Gligorijevićeva centralna tvrdnja da je "od svih građanskih grupacija za komuniste politički najprivlačnija bila Hrvatska stranka prava (frankovci), kasnije ustaški pokret" (Gligorijević, 1992: 258). Komunisti su, kao što će pokazati ovaj i sledeći odeljak, sarađivali sa nizom građanskih nacionalističkih organizacija, što je uključivalo disidente HSS-a, slovenačke, srpske i makedonske nacionaliste, te organizacije Srba Prečana. Najrazvijenija saradnja ostvarena je sa otpadnicima od HSS-a i sa Svetozarom Pribićevićem, a ne sa ustaškim pokretom. Pritom ovde vredi napomenuti da je mnogo dublju i kvalitetniju analizu odnosa KPJ sa ustaškim pokretom još osamdesetih odradio Ljubo Boban, ali ovaj tekst je potpuno odsutan iz analiza srpskih nacionalističkih istoričara tobože

na seobe Grka iz Male Azije i seobe Bugara iz turske i grčke Trakije i Makedonije! Nisam samo jedamput imao u zemlji prilike da suzbijam takva gledišta!" AJ, 790/1, KI 1932/208, Kirsch (Đuro Cvijić), "Dragi drugovi!", 11. januar 1933, 6. Nikolić verovatno nije namerno iskrivio reči Đure Cvijića prenešene u fusnoti Petranovića i Zečevića, nego ih je jednostavno čitao u skladu sa svojom ideološkom pretpostavkom da su komunisti iz nekog razloga davali Hrvatima preferencijalni tretman u odnosu na Srbe. U tom smislu takođe vredi pomenuti i da je prvi Ustav NR Hrvatske – donešen 1947, a ne 1946, kako piše Nikolić – zaista imao član koji garantuje pravo na samoopredeljenje do otcepljenja – što je bio standard za federalne socijalističke države u 20. veku koje su sebe smatrale "marksističko-lenjinističkim", s obzirom da je ovakvo (deklarativno) stanovište bilo jedna od osnova same ideologije (Connor, 1984: 38). Učitavati u ovo nekakav preferencijalni tretman prema Hrvatskoj i Hrvatima je bespredmetno.

toliko zainteresovanih za temu komunističko-ustaških "veza" (Boban, 1989: 202—226).

Nacionalno-revolucionarni period u istoriji KPJ školski je primer kako su komunisti, po rečima politikologa Pavlosa Hacopulosa, razumeli da su "nacionalne borbe bile ključno mesto na kojem je moglo doći do erupcije ujedinjenog mnoštva emancipatorskih zahteva" (Hatzopoulos, 2008: 90). Frustrirani skoro decenijom neuspešnih pokušaja stvaranja jedinstvenog fronta sa nacionalnim i seljačkim organizacijama, komunisti su 1928. godine doveli u pitanje svrsishodnost saradnje sa njima. Istovremeno, svesni da mnoge od tih organizacija uživaju široku (ili, u krajnjem slučaju, širu) podršku morali su da artikulišu konstruktivnu politiku prema njima. Interni dokument Seljačke internacionale koji se bavio upravo odnosom komunista prema ovom pitanju istakao je da seljačke i nacionalne partije treba "iskoristiti" u borbi sa režimom,

> ali to treba raditi, prvo, tako da zaista mi iskoristimo njih, a ne oni nas, kako se ne jednom već dešavalo u Jugoslaviji. Drugo, o tim našim "saveznicima" već danas treba pisati tako da radno seljaštvo shvati neizbežnost njihove sutrašnje izdaje.[27]

Najvažniji saveznik KPJ među hrvatskim nacionalistima nakon 1928. godine bio je, nesumnjivo, Ljudevit Kežman, koji je od 1919. do 1927. godine bio sekretar Glavnog odbora HSS-a, a u vreme Radićeve smrti raskinuo sa strankom i delovao kao nezavisan politički akter, održavajući veze sa svima od Mačeka do Pavelića i komunista.[28] To potvrđuje kako njihova interna prepiska, tako i praktična saradnja. Uprkos tome, Kežman se u radovima Koste Nikolića koji se bave ovim pitanjem uopšte ne spominje, dok je kod Gligorijevića on sporedna ličnost, kojoj je posvećeno mnogo manje pažnje nego ustaškom pokretu, iako sam Gligorijević eksplicitno kaže da je Kežman delovao po direktnim naređenjima Georgija Dimitrova i primao novac od Kominterne (Gligorijević, 1992: 266—267, 271—272). Dakle, već iz Gligorijevićeve knjige očito je da ona sama sebe demantuje i da se radi o mnogo prisnijoj vezi od one koja je postojala sa

27 AJ, 790/4, 1930/17, "Proekt doklada. O položenii dviženija trudovogo krest'janstva v Jugoslavii i naših zadačah", 16. decembar 1930, 13. Autor je, po svemu sudeći, bio neko od pripadnika "desne frakcije" u KPJ, s obzirom da priča o tome kako će karakter buduće revolucije u Jugoslaviji biti buržoasko-demokratski.

28 Za biografske podatke o Kežmanu, vidi Matijević, 2006, Matijević, 2007 i Matijević, 2009.

ustaškim pokretom. Iako, nažalost, ni jedan tabloid neće za naslov nekog svog teksta staviti "Saradnja komunista i Ljudevita Kežmana".

Rezon za saradnju s Kežmanom došao je iz opšte ocene političke situacije toga perioda. Stvaranje Seljačko-demokratske koalicije, glad koja je 1928. godine pogodila ruralne delove Crne Gore, Kosova, Hercegovine i Dalmacije, te nestranački protesti srpskog seljaštva upereni protiv banaka i poreza ubedili su komuniste da do sveopšte radikalizacije zaista dolazi (Jovanović, 1984: 176—177; Revjakina, 2003: 251—252).[29] U Moskvi, Kosta Novaković na sastancima Seljačke internacionale i Balkanskog lendersekretarijata predlaže formiranje klasnog saveza seljaštva iz Centralne Srbije sa "Prečanskim frontom" Hrvata i hrvatskih Srba. No, komunisti zaključuju da je situacija previše radikalna i da seljačke stranke sa svojom umerenom političkom platformom neće biti zanimljive seljaštvu i da će ih događaji pretећi.[30] Uspostavljanje diktature 6. januara 1929. godine naizgled je samo potvrdilo ovu prognozu. Zbog toga će komunisti dići ruke od Seljačko-demokratske koalicije kao nedovoljno radikalne i 1929. godine prebaciti fokus na snage koje su, po njihovom mišljenju, borbenije i spremnije na rušenje sistema koji je neminovno pred kolapsom.

U aprilu 1929. godine, komunista i sovjetski obaveštajac Pavle Bastajić je u Parizu kontaktirao Ljudevita Kežmana i predložio mu da se obrati u Komitet nacionalno-revolucionarnih organizacija Balkana u Berlinu, za čiji rad je bio odgovoran Georgi Dimitrov.[31] Saradnja sa Kežmanom se razvijala sporo i kasniji izveštaj sugeriše da je Kežman bio poprilično nezadovoljan njenim ishodom. No, uprkos tome, on je bio jedan od najbliskijih ne-komunističkih kontakata partije u periodu od 1929. do 1933. godine. U leto 1929. se u Lovranu u Istri, na sopstvenu inicijativu ali sa saglasnošću Dimitrova, sastajao sa prvacima HSS-a Augustom Košutićem i Jurjem Krnjevićem, koje je po sopstvenim tvrdnjama hteo da odvrati od veza sa Musolinijevom Italijom, Hortijevom Mađarskom i Antom Pavelićem.[32]

29 Vidi još i RGASPI, 495-69-10, f. 80, "Protokol No 11 zasedanija Balkanskogo Lendersekretariata IKKI 15 maja 1928 g."

30 RGASPI, 495-69-229, f. 47–51, Dragatschewatz, "Jugoslawien. Die Front derer von drüben"; RGASPI, 509-1-106, f. 266–271, "Konferencija balkanskih stran."; AJ, 790/4, 1928/55, Dragačevac, "Krest'jansko-demokratičeskaja koalicija (S.D.K.) za poslednie dva mesjaca (avgust — sentjabr')," 28. septembar, 1928, 13.

31 RGASPI, 509-1-159, f. 72, "V aprele 1929 g...," 7. april 1932. Kontakt KPJ sa Kežmanom inicirala je Seljačka internacionala (Revjakina, 2003: 344).

32 RGASPI, 509-1-159, f. 73–74, "V aprele 1929 g."; AJ, 790/1, KI 1933/432, Kop, Krešić, "Izveštaj

Krajem 1929. i početkom 1930. godine, komunisti su se posvetili pravljenju leve hrvatske seljačko-nacionalističke organizacije, nezavisne od HSS-a, sa svojim novinama, i sa platformom formiranja "seljačkih komiteta" kao organa radikalno-demokratske seljačke samouprave. U tu svrhu Dimitrov je predlagao formiranje "ideološkog centra" u koji bi ušao Kežman (Revjakina, 2003: 347).[33] Tokom 1930. godine, pojavile su se nesuglasice između Kežmana i Centralne rukovodeće instance (CRI) KPJ. Nakon što se sastao sa komunistom Antunom Mavrakom, CRI je zaključila da je Kežmanov program pogrešno koncipiran, jer planira da organizuje političku partiju, a ne militantni pokret, i da je njegov predloženi program zapravo previše komunistički, pošto treba da bude "buržoasko-demokratski" (Miloš, 1986: 116—119). Kežman je bio nezadovoljan ovim ishodom, te mu je bilo nejasno zašto se odjednom, nakon što je sve dogovoreno sa Dimitrovim, pojavljuje beskonačno sastančenje sa Mavrakom i kritika njegove političke koncepcije kao previše leve. Situacija je bila utoliko čudnija jer su sa Kežmanom u sastavljanju programa učestvovali Dimitrov i Kosta Novaković ispred Komiteta nacionalno-revolucionarnih organizacija, da bi potom sama KPJ opovrgla njihov program.[34] Zanimljivo je da je Politički sekretarijat Kominterne stao na Kežmanovu stranu, u suštini optuživši CRI KPJ za preterano mešanje, te istakavši da je jedini posao komunista da ga pokrenu na konkretne političke akcije, dok mu u ostalom treba dati organizacionu nezavisnost, mada je i sama Kominterna insistirala da Kežman treba da ukloni iz svog programa otvoreno socijalističke parole.[35]

Kežman pritom nije bio izolovan slučaj koji je trebao da gradi organizaciju sam, nego su u tu svrhu komunisti pokušali da okupe i druge političke aktere. Komunistkinja sa pseudonimom Mara (najverovatnije Tatjana Marinić) obišla je 1930. Hrvatsku i Dalmaciju radi sastanka sa njoj ranije poznatim prokomu-

hrvatskog centra", 28. oktobar 1933, 1.

33 RGASPI, 509-1-159, f. 74—75, "V aprele 1929 g." Ovakvu platformu promovisale su i formalno nezavisne, a zapravo komunističke novine *La Fédération balkanique* u deklaraciji objavljenoj krajem 1929. godine, koja je kombinovala seljačku platformu revolucionarnih komiteta i pozive na oružani ustanak sa nacionalističkim parolama. "Krvavi teror militaristično-fašističke diktature u Jugoslaviji i nacionalno ugnjetavanje. Apel nacionalno-revolucionarnih organizacija Balkana", *La Fédération balkanique* 124 (1–B) (1. decembar 1929), 2741—2743. Od novembra 1929. godine, Kežman je pisao za *La Fédération balkanique* (Lazarević, 1988: 394).

34 AJ, 790/1, KI 1933/432, "Izveštaj hrvatskog centra", 2.

35 RGASPI, 509-1-159, f. 75—76, "V aprele 1929 g."; AJ, 790/1, KI 1930/51-a, "O odnosu prema hrvatskoj grupi K.", 23. decembra 1930.

nistički nastrojenim HSS-ovcima (seljacima, studentima i srednjoklasnim profesionalcima) i o tome ostavila detaljan izveštaj.[36] Pored Kežmana, vredi poimenice spomenuti još uvek misteriozni lik Krešimira Ivačića ili Ivančića. Iva(n)čić je Dalmatinac koji je, po sopstvenom kazivanju, stupio u vezu sa komunistima još u julu 1924. godine i bio je redovni dugogodišnji saradnik lista *La Fédération balkanique*, za koji je pisao po hrvatskoj "nacionalno-revolucionarnoj" liniji. 1930. godine, Ivačić je obišao veliki broj seljaka i političara HSS-a po Dalmaciji, te zaključio da je situacija zrela za bunu, ali da se političke vođe i intelektualci seljačkog pokreta boje da je pokrenu. Predložio je borbu pod sloganom "seljačka republika, borba protiv monarhije i militarizma".[37] Ako je verovati Ivačićevim pismima, izgradio je obimnu mrežu kontakata, koja je pored seljaka i političara uključivala čak i hrvatske pečalbare u Čehoslovačkoj. Krešimir Ivačić je pokušavao da organizuje hrvatsku nacionalno-revolucionarnu grupu u Zagrebu, a njegov brat Stjepan u Splitu.[38]

Dok je Ivačić intenzivirao svoj rad, Kežman je sve više delao na svoju ruku. Ivačić je proveo 1931. godinu kultivirajući kontakte koje je imao u zemlji i pokušavajući da organizuje nove grupe među Hrvatima u Štajerskoj.[39] Kežman je, međutim, doneo niz naizgled spontanih odluka koje će kasnije pravdati tvrdnjom da mu je Dimitrov bez objašnjenja ukinuo finansiranje i prekinuo svaki kontakt. Prvo se krajem 1930. godine, na svoju ruku, našao sa Antom Pavelićem, a potom otišao u Karlove Vari gde je, sa znanjem i saglasnošću Dimitrova, proveo duži period vremena s Vladkom Mačekom. Rezultati njegovog rada bili su, po njegovom mišljenju, mlako primljeni od strane Dimitrova, te je potom odlučio da ode u Njujork, smatrajući da će tamo lakše organizovati leve hrvatske nacionaliste.[40] Dimitrov je sa zabrinutošću javljao

36 AJ, 790/1, KI 1930/43, "Izveštaj o Hrvatskoj od Mare", 6. oktobra 1930.

37 AJ, 790/1, KI 1930/69, Krešimir Ivačić, "Dragi prijatelju", 23. jun 1930. Negde se pominje i kao Ivasić ili Ivašić, ali to nisu dalmatinska prezimena, pa se najverovatnije radi o grešci. Za njegovu izjavu da je u pokretu od 1924. godine, vidi AJ, 790/1, KI 1932/87, Ivasićevo pismo Kiršu, 5. septembar 1932.

38 RGASPI, 495-69-240, f. 119, Brief von Ivasic, 12. decembar 1930.

39 AJ, 790/1, KI 1931/17, Pismo od Ivašića, 12. maja 1931, 3—4.

40 AJ, 790/1, KI 1933/432, "Izveštaj hrvatskog centra", 2—3; RGASPI, 509-1-159, f. 76—83, "V aprele 1929 g." Kežman će tvrditi da je sva krivica za neuspeh na radu s njim bila na Dimitrovu, i pohvalno se izražavati o službeniku sovjetske ambasade u Berlinu, izvesnom Stepanovu, koji je po njegovim tvrdnjama bio mnogo otvoreniji i konstruktivniji. Identitet Stepanova nije poznat, ali to ime se spominje na praktično svim sastancima Balkanske komunističke

da se Kežman "koleba" i hoće da priđe radićevcima, te je to bio stvaran razlog njegovog udaljavanja od Komiteta nacionalno-revolucionarnih organizacija.[41] Balkanski lendersekretarijat Kominterne i Balkanska komunistička federacija složili su se da će odbiti da finansiraju Kežmanov rad u SAD i naterati ga da se vrati u Evropu. Ova inicijativa uspela je tek krajem 1931. godine i u velikoj meri zahvaljujući zalaganjima Ivačića.[42]

Tek 1932. godine, nakon svih ovih peripetija, dolazi do formalnog osnivanja grupe koja će postati poznata kao "Grupa hrvatskih nacionalnih revolucionara". Zvanično će na čelu grupe biti Kežman, koji će avgusta te godine predstavljati Jugoslaviju na Svetskom kongresu protiv rata i fašizma u Amsterdamu. Međutim, brošuru koja je služila kao politički manifest grupe pisao je, dok je Kežman bio u SAD, Kosta Novaković sa Krešimirom Ivačićem u Berlinu, a dovršio Đuro Cvijić, koji je bio stvarni vođa Grupe.[43] Grupa će imati i svoj list, *Hrvatski put*, koji će se predstavljati kao "Glasilo hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta", te od samog početka napadati hrvatske građanske stranke, političare spremne na kompromis s režimom u Beogradu, te Pavelića i ustaše (Kežman, 1933: 3—4). Komunisti su, preko umetnika iz grupe *Zemlja*, uspostavili kontakt s Krnjevićem i grupom levih HSS-ovaca oko njega, koji su se pohvalno izražavali o platformi Kežmanove grupe i tvrdili da su im ciljevi podudarni.[44] Po tvrdnjama Cvijića i Kežmana, svih 3000 primeraka brošure je "gotovo razgrabljeno", što u zemlji, što u inostranstvu, i ona "je naišla i još

federacije počevši od oktobra 1929. godine. Vidi RGASPI, 509-1-120.

41 RGASPI, 495-69-34, f. 198, Helmut, "An B.S.", 21. decembar 1930; RGASPI, 495-69-34, f. 198a, "Dlja BKF", 22. decembar 1930.

42 RGASPI, 495-69-43, f. 116, Pismo Helmuta (Georgi Dimitrov), 14. oktobra 1931; RGASPI, 495-69-43, f. 119, Pismo Helmuta, 17. oktobra 1931; AJ, 790/1, KI 1931/56, Ivašićevo pismo, 5. oktobar 1931, 3—4; RGASPI, 509-1-159, f. 84—85, "V aprele 1929 g."

43 RGASPI, 495-69-44, f. 63, "Dokladnaja zapiska t. Dragačevca o sostojanii nac.-revoljucionnyh organizacij v Balk. Komitete; dejatel'nosti KPJ po nac. linii i dejatel'nosti BKF – kak rukovodjaščego Balk. Rev. Centra," 27. august 1931. O ulozi Cvijića vidi AJ, 790/1, KI 1933/432, "Izveštaj hrvatskog centra", 3, kao i Očak, 1982a: 379—381 i Jelić, 1981: 31—32. Za Kežmanov govor u Amsterdamu vidi AJ, 790/1, KI 1932/252, "Govor Kop. u Amsterdamu", 28. avgust 1932. O Amsterdamskom anti-fašističkom i anti-ratnom pokretu, vidi Fisher, 1988: 147—176.

44 AJ, 790/1, KI 1933/395, Sommer, "Izveštaj o razgovoru sa čovekom iz Zagreba", 10. jun 1933, 3. Šifrarnik priložen uz pismo tvrdi da Gorkić govori o levim radićevcima "oko člana vodstva Mačekove partije" Kranjčevića. Pošto nikakvog Kranjčevića nije bilo u Mačekovom rukovodstvu, očito je u pitanju greška a "Kranjčević" je Juraj Krnjević, s kojim su komunisti već ranije bili u kontaktu.

uvek nailazi na tako oduševljen prijem koji nije imala nijedna druga politička publikacija ili izjava u toku poslednje decenije".[45]

Tokom 1932. godine, "Grupa hrvatskih nacionalnih revolucionara" izdala je još dva letka. Oba je napisao Kežman (jedan u saradnji sa Cvijićem), te su uspeli da proguraju čitanje jednog od letaka na kongresu Hrvatske bratske zajednice u SAD. "Grupa" je bila razgranata organizacija, ali brojčano skromna. Postojalo je nekoliko sekcija među radničkom i studentskom emigracijom u Belgiji, Francuskoj i Čehoslovačkoj, kao i manja grupa oko Kežmana u Berlinu. Berlinski centar je organizaciono rasturen u martu 1933. godine, zbog dolaska nacista na vlast, kada je većina komunističkih i prokomunističkih kadrova bila prisiljena da emigrira. Navodno je postojalo i više grupa na teritoriji Hrvatske i Dalmacije, ali izveštaj Cvijića i Kežmana o tim grupama iz oktobra 1933. godine više odaje utisak neformalnog okupljanja HSS-ovaca koji su bili dovoljno nezadovoljni da se povežu sa komunistima, ali nedovoljno nezadovoljni da se otcepe i osnuju novu političku organizaciju. Uprkos skromnim rezultatima, ocena autora da se "u rukovodećem kadru HSS-a iskristalisao niz mladih uticajnih ličnosti, koje su u cilju zajedničkog rada već stupile u dodir s K[omunističkom] P[artijom]" svakako je ispravna, i ove veze će u velikoj meri predstavljati osnovu za buduću saradnju KPJ sa HSS-om u periodu Narodnog fronta i u Drugom svetskom ratu.[46]

Ništa od ovoga, doduše, nije našlo put ni u jednu od postojećih monografija koje se bave KPJ u ovom periodu. I za Gligorijevića i za Nikolića, narativ o komunističkim vezama sa hrvatskim "nacionalnim revolucionarima" počinje 1932. godine, skoro isključivo kao "saradnja" komunista i ustaša (Gligorijević, 1992: 260—261; Nikolić, 2015: 64). Šta je toliko veliko i značajno da je privuklo toliku pažnju istraživača? Posredni kontakti sa Mladenom Lorkovićem, jedno pismo poslato Anti Paveliću, jedan novinski članak i zajednica političkih zatvorenika u kaznionicama. Sve ove stvari neupitno su se dogodile, i o njima će biti reči malo kasnije. No, ne može se poricati da se radi o poprilično zanimljivom izboru, kada se uzme u obzir da komunisti u tom trenutku imaju razvijenu mrežu kontakata među levim HSS-ovcima, hrvatske nacionaliste

45 AJ, 790/1, KI 1933/432, "Izveštaj hrvatskog centra", 3—4.

46 AJ, 790/1, KI 1933/432, "Izveštaj hrvatskog centra", 5—8. Izveštaj još pominje da se, krajem 1932. godine, Ivačić pasivizovao i "demoralisao". Ovde vredi pomenuti i da u izveštaju napisanom sa Cvijićem Kežman ne spominje svoj sastanak s Pavelićem zbog kojeg se u prethodnom izveštaju pravdao.

(koji nisu ustaše) na platnom spisku Kominterne, i novine, letke i brošure koji, između ostalog, guraju otvoreno antifašističku liniju po pitanju ustaškog pokreta. Teško je odoleti utisku da se, u ovom slučaju, nije radilo o naučnom istraživanju, nego o probiranju činjenica koje se uklapaju u unapred zadate pretpostavke autora.

Nesumnjivo su veze sa ustašama postojale, kao i sa svim drugim hrvatskim (i ne samo hrvatskim) organizacijama smatranim za nacionalno-revolucionarne. Stoga vredi pogledati šta konkretno izvori govore o tome, a kako se to odražava u etnocentričnoj istoriografiji. Gligorijević piše da je KPJ tokom mitologizovanog "ličkog ustanka" pružila ustaškom pokretu "najveću moguću podršku i solidarnost", iako ga sopstveni izvori demantuju (Gligorijević, 1992: 260—261). Naime, Gligorijević tvrdi da je "odmah po saznanju o događajima u Lici partijsko rukovodstvo u Beču odlučilo da uputi proglas (posebno i za vojnike) a zatim da organizuje odlazak ljudi u te krajeve". Dinamika prvog dela rečenice gubi se u njenom antiklimaktičnom finišu: ono što je u prvom pasusu na toj stranici najavljeno kao "najveća moguća podrška i solidarnost" pretvara se u pisanje proglasa i lepu želju o "odlasku ljudi u te krajeve".

Pažljivom čitaocu (mada ne i samom Gligorijeviću) dodatni udar zadaje njegova fusnota. "Ustanak" u Lici dogodio se 7. septembra. CK KPJ na njega reaguje tek 19. oktobra. Prvo pominjanje "ustanka" u internoj prepisci KPJ je pismo Ivana Gržetića – Fleischera upućeno iz Splita 20. oktobra, ravno mesec i po dana nakon što je pobuna izbila. Odgovor Gorkića Gržetiću, koji citira i sam Gligorijević, jasno pokazuje da je komuniste ustanak uhvatio potpuno nespremne. Deo odgovora Gorkića koji je značajan, a koji Gligorijević iz nekog razloga ne citira, jeste da "osim tvog izveštaja mi nemamo drugih informacija o radu u Dalm[aciji]" i Lici.[47] Ovo je dakle stanje komunističke informisanosti o događajima oko "ličkog ustanka" 7. novembra, tačno dva meseca nakon što se on dogodio.

Takođe je očito da su u sintagmi "podrška ustašama" izrazito problematične obe reči. Prvo, osnova komunističke politike, kao što je nebrojeno puta pisano u internim dokumentima, bila je "da zaista mi iskoristimo njih, a ne oni nas". Slanje ljudi u Liku, dakle, podrazumeva stavljanje na čelo pokreta, a ne u službu tuđe političke agende. Drugo, kao što je hronično necitirani Ljubo

47 AJ, 790/1, KI 1932/131, Mesić (Ivan Gržetić), "Dragi drugovi!", 20. oktobar 1932, 4; AJ, 790/1, KI 1932/150, Gorkić, "Dragi prijatelju", 7. novembar 1932, 2.

Boban istakao još 1989. godine, reč "ustaša" u tom vremenu i u tom kontekstu označava prvenstveno "ustanika", a ne relativno novu i tada opskurnu političku organizaciju (Boban, 1989: 211).

Kada se radi "Ustašama" sa velikim "U", odnosno o fašističkoj organizaciji, jedina direktna veza komunistima bio je Branko Jelić, koji im je u par navrata slao podatke na predlog Mladena Lorkovića. Gligorijević obojicu pominje, ali ne povezuje da je "indirektna veza" KPJ sa Lorkovićem o kojoj piše bio upravo Jelić, iako je o tome pisano u izveštaju koji se nalazi u Arhivu Jugoslavije.[48] Taj kontakt uspostavljen je u Berlinu negde polovinom oktobra 1932. godine, dakle takođe mesec i po dana nakon Ličkog ustanka. Kontakt je mogao uspostaviti Đuro Cvijić ili neko od HSS-ovaca koji su se nalazili u Berlinu i bili deo Kežmanove grupe, mada ne i sam Kežman, koji se u tekstu spominje u trećem licu. U isto vreme, Lorković (kako Gorkić kaže parafrazirajući izjavu Jelića, "čovek Trumbića i više Mačekovac nego Pavelićevac"[49]) je predložio slanje dvojice nacionalista studenata iz Hrvatske u Moskvu na školovanje. Za komuniste je ovo očito prilika da privuku simpatizere u svoju organizaciju, mada Gligorijević neobjašnjivo dodaje jedno cinično "navodno" kada piše o ovom rešenju, koje po svemu sudeći ionako nije sprovedeno u delo (Gligorijević, 1992: 261). Ovo bi svakako bilo u skladu sa onim što su komunisti zvali "jedinstveni front odozdo", odnosno saradnja sa običnim članovima drugih političkih organizacija umesto sa njihovim vođama.[50] Jedino što je još ostalo od direktnih veza jeste Ćopićevo pismo Paveliću početkom 1933. godine, gde ga je Ćopić zamolio "za jednu ličnu intervenciju" (Gligorijević, 1992: 262). "Intervencija" o kojoj se radilo bila je pomoć radi puštanja na slobodu Blagoja Parovića, koji je u januaru 1933. uhapšen u Trstu (Piljević, 2001: 180).[51]

U izvorima ne postoji ni jedno drugo pominjanje veza KPJ i ustaša u ovom periodu.[52] Od ovog jednog pasusa informacija, Gligorijević razvija ceo narativ o

48 AJ, 790/1, KI 1932/259, "Einige Informationen über Kroatien", 19. oktobar 1932. Vidi i drugi izveštaj u AJ, 790/1, KI 1932/266, "Der Aufstand der kroatischen Freischarler", 9. novembar 1932.

49 AJ, 790/1, KI 1932/158, Sommer (Milan Gorkić), "Dragi prijatelju", 19. novembar 1932, 2.

50 AJ, 790/1, KI 1932/150, "Dragi prijatelju", 1.

51 AJ, 790/1, KI 1933/65, Som. (Milan Gorkić), "Fuer Gregor Mitrowitsch", 2. mart 1933. Nejasno je koliku ulogu je Pavelić igrao u oslobađanju Parovića. Parovićev biograf Đorđe Piljević govori da je postojala "akcija spasavanja" u kojoj su učestvovali italijanski komunisti i hrvatski nacionalisti, ali ne zalazi u detalje tog događaja.

52 Vredi pomenuti, više kao kuriozitet, i zanimljivu izjavu Pere Grubera, bivšeg orjunaša i kadra

"privlačnosti ustaškog pokreta", koju stavlja tematski, verovatno ne slučajno, ispred saradnje sa HSS-om, koja je, kao što smo videli, mnogo razgranatija. U odeljku o vezama HSS i KPJ, Gligorijević prosto daje opis par zvaničnih proglasa KPJ iz 1928. i 1929. i onda prelazi na saradnju KPJ i HSS-a od 1935. godine, kao da u međuvremenu takva saradnja nije ni postojala (Gligorijević, 1992: 263—267). Višegodišnjem radu Cvijića i Kežmana sa HSS-ovcima posvećuje čitavih dva pasusa, za razliku od pet stranica o komunističko-ustaškim "vezama". Cvijićev i Kežmanov izveštaj na devet stranica, koji podrobno pokriva veze KPJ i levih hrvatskih nacionalista od 1929. do 1933. godine, Gligorijević citira svega dvaput, prvi put očito tražeći u njemu jedinu rečenicu u kojoj se pominju ustaše, a drugi put da naglasi da je jedan od HSS-ovaca s kojim su bili povezani bio "tipičan predstavnik kapitala", što komunistima "ništa nije smetalo" (Gligorijević, 1992: 261, 267). Kod Nikolića se, naravno, apsolutno ništa od ovoga ne pominje, te odnos KPJ prema HSS-u od 1929. do 1934. dobija svega jedan pasus u kojem se u suštini govori da odnosa nije bilo, a da je pažnja KPJ bila usmerena prvenstveno prema ustašama (Nikolić, 2015: 46, 64—67).

Nakon što smo videli za šta se komunisti *nisu* zalagali, vredi se vratiti onome za šta *jesu*. 1933. godine se rad po "nacionalno-revolucionarnoj liniji" samo intenzivirao. Taj rad bio je, pre svega, organizovan na liniji hrvatsko-srpske saradnje protiv režima Karađorđevića. Partijske organizacije, u skladu sa direktivama Cvijića i Kežmana, pokušavale su da organizuju hrvatske "nacional-

Pribićevićevih samostalnih demokrata, a potom saradnika Ante Pavelića, da se (najverovatnije 1931. godine) sastajao u Beču sa Pavlom Bastajićem kao predstavnikom komunista, te Gustavom Perčecom i Ivanom Perčevićem ispred Ustaškog pokreta, "zbog zajedničkog rada komunista i emigranata protiv naše države". Hrvatski državni arhiv (HDA), 1371-2-19, Uprava policije u Zagrebu, Otsek opšte policije, "PREDMET: Bastajić Pavle, podaci", 1. februar 1936. Ovu vezu potvrđuju i komunistički izvori. Balkanski lendersekretarijat pitao se da li Gruberovo otvaranje prema komunistima predstavlja subverziju u Pavelićevom taboru ili policijsku provokaciju. RGASPI, 495-69-43, f. 127, BLS, "An die B. F.", 1. novembar 1931. Izgleda da stvar nije došla dalje od sastanaka sa Bastajićem, jer se veze sa Gruberom više ne pominju, ali je Gruber 1931. godine navodno uspeo da se poveže i sa Svetozarom Pribićevićem i sa desnim VMRO-ovcima Vanča Mihajlova (Kraus, 1973: 244—245). Odgovor na pitanje je li se radilo o subverziji Pavelića ili policijskoj provokaciji je najverovatnije – i jedno i drugo. Gruber je iste, 1931. godine, pokušao da ubije Pavelića, nakon čega se vratio u Jugoslaviju, dobio šest godina zatvora za terorizam i odslužio jednu. Za vreme Drugog svetskog rata bio je nedićevac i ubijen je 1943. godine u zasedi koju su organizovali ili četnici ili partizani (Kraus, 1973: 245—246; Lewis, 2014: 199—200).

no-revolucionarne" grupe po Hrvatskoj i Dalmaciji.[53] Kežman je ostao blizak saradnik KPJ do 1934. godine, kada se ta saradnja prekinula. Međutim, veze po hrvatskoj nacionalno-revolucionarnoj liniji nastavile su se u epohi Narodnog fronta, samo što je Cvijića zamenio Ivan Krndelj, a Kežmana Drago Bedek.[54] Temelji saradnje sa levim HSS-ovcima i levim prvacima krajiških Srba u drugoj polovini tridesetih postavljeni su već početkom tridesetih, i nisu se pojavili niotkud.

Ideološka osnova hrvatskih nacionalnih revolucionara u Trećem periodu bila je brošura *Put k oslobođenju hrvatskog naroda*, objavljena 1932. godine. Ona je bila izričito uperena na hrvatsko seljaštvo, sa idejom da su nacionalni zahtevi seljaka ujedno i klasni. Brošura, objavljena pod sloganom nezavisne Hrvatske, završava se pobrojavanjem saveznika hrvatskog seljaštva i zaključuje da su njegovi glavni saveznici hrvatski radnici, a potom srpski seljaci (GHNR, 1932: 66—68). Novine *Hrvatski put* u svojim "Uputama grupama i povjerenicima hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta" eksplicitno su pisale o pravu na samoopredeljenje, kako za Hrvate, tako i za područje "na kojem Srbi imadu većinu, a koje se kompaktno nalazi u sredini hrvatskog nacionalnog područja" (Upute, 1933: 4). Rajko Jovanović, jedan od najbližih saradnika Novakovića i Cvijića, napisao je članak pod nazivom "U Jugoslaviji ni srpski narod ne može biti slobodan" u kojem apeluje na srpske radnike i seljake (iz Srbije, ne iz Krajine) da se priključe borbi hrvatskog naroda za oslobođenje (Jovanović, 1933: 14—15).

53 AJ, 790/1, KI 1933/432, "Izveštaj hrvatskog centra", 8–9; AJ, 790/1, KI 1933/101, Delić (Vicko Jelaska), "Izveštaj iz Dalmacije", 28. aprila 1933, 2—3; AJ, 790/1, KI 1933/108, C.K., "Zagr. M. K-tu. Dragi drugovi!", april 1933.

54 U aprilu 1933. godine, Kežman je uhapšen na kratko u Berlinu i saslušavan zbog veza sa Dimitrovim, koje je poricao. Nakon saslušanja je pušten na slobodu jer nikakve veze sa Dimitrovim nisu dokazane. Bundesarchiv (BA), R 3003/20241, f. 200, "Berlin, den 6. April 1933.". Zanimljivo je da Kežman tu spominje i jedan sastanak sa Pavelićem u novembru 1931. godine, posle povratka iz SAD, koji nije spominjao u svojim izveštajima Kominterni. BA, R 3003/20241, f. 206, "Kezmann, Ludwig", 5. april 1933. 1934. godine dolazi do raskida Kežmana sa KPJ. AJ, 790/1, KI 1934/348, Wint. i Sommer, "Za Kop.", 20. maj 1934; AJ, 790/1, KI 1934/352, Som. i Wint., "Dragi Kopaču!", 2. jun 1934; AJ, 790/1, KI 1934/424, Kopač, "Dragi Kirš!", 29. april 1934; AJ, 790/1, KI 1934/425, Kopač, "Dragi moj Somere", 4. maj 1934; AJ, 790/1, KI 1934/427, Kopač, "Sommeru i Winteru", 16. jul 1934. Krajem iste godine, Cvijić je skinut sa nacionalno-revolucionarnog rada, te su njih dvojicu zamenili Krndelj i Bedek (o njihovoj aktivnosti vidi Hadžirović, Karabegović, Ramljak, 1978: 178—222). Otprilike u isto vreme, počela je kritika dotadašnjeg nacionalno-revolucionarnog rada u Hrvatskoj kao "sektaškog", što je označilo skretanje ka politici Narodnog fronta (Lazarević, 1983: 243).

Oni koji poznaju istoriju KPJ primetiće nešto bitno u sastavu komunističkih kadrova koji su se bavili hrvatskim nacionalno-revolucionarnim pokretom i insistirali na srpsko-hrvatskom jedinstvu. Cvijić, Jovanović i Novaković su svi bili vodeći pripadnici leve frakcije dvadesetih godina. Upravo leva frakcija, koja se u etnocentričnom narativu predstavlja kao u najmanju ruku nezainteresovana za nacionalno pitanje Srba, bila je ta koja je gurala "srpsko pitanje" unutar KPJ tridesetih. Ironija leži u tome da je hrvatske nacionalističke slogane nakon 1929. godine najviše promovisala tadašnja "desna frakcija", odnosno ljudi idejno bliski pozicijama Sime Markovića. Etnocentrična istoriografija, koja pretpostavlja da je partijska desnica tobože bila više "naklonjena" Srbima, a levica Hrvatima, ne samo da ne može to da objasni, nego ni ne pokušava, jer nije ni primetila ovaj obrt.

Nakon 1928. godine, uprkos stereotipima o okončanju frakcijskih borbi nakon Otvorenog pisma Kominterne, ta borba se zapravo intenzivirala. Nova frakcijska borba ponovo je bila teorijska i ticala se takozvanog "karaktera revolucije": na osnovu ranijih teorijskih uvida, jugoslovenski komunisti vodili su rasprave oko toga da li će nadolazeća revolucija u Jugoslaviji biti socijalistička, što znači da će usput ispuniti platformu nedovršene buržoasko-demokratske revolucije kao što se dogodilo u Rusiji 1917. godine (levica), ili će revolucija prvo biti buržoasko-demokratska, a tek onda u nekom neodređenom momentu prerasti u socijalističku (desnica). Međutim, ova diskusija bila je dodatno obeležena unutarpartijskim sukobima u okviru Boljševičke partije. Naime, na gledištu "levice" po pitanju revolucije u nerazvijenim državama stajali su Lav Trocki i Grigorij Zinovjev, a na gledištu desnice Nikolaj Buharin. Sa pozicijom Buharina često se identifikuje i Staljin, no Staljin je zapravo meandrirao između pozicija momentalne socijalističke revolucije i "neophodne" buržoasko-demokratske etape (zbog čega se potonje gledište naziva još i "etapizam"). Do 1928. godine, prateći Staljina i Buharina, Kominterna je stajala na etapističkim pozicijama, da bi potom, prihvatila u suštini "trockističko" gledište o momentalnoj socijalističkoj revoluciji tokom obračuna s Buharinovim pristalicama, a onda se, oko 1931. godine, vratila nazad na etapizam (Gužvica, 2023b: 302—312).

Pripadnici leve frakcije nakon 1928. godine smatrali su da će revolucija u Jugoslaviji biti socijalistička i da će tek usput dovršiti buržoasko-demokratske zadatke. Novu desnu frakciju su, umesto isključenog Markovića, predstavljali Milan Gorkić i Filip Filipović. Mijo Oreški u prepisci s Gorkićem po pitanju

fašizma tada otvoreno kaže da su "frankovci" "revolucionarna" stranka jer su za "buržoasko-demokratski režim". Ovo citira i Gligorijević (1992: 259), mada je indikativno da ne citira drugi deo pisma, u kojem Oreški eksplicitno dodaje da su zbog malobrojnosti frankovci zapravo irelevantni i da "težište rada Partije mora biti na radu u HSS i srpskoj Zemljoradničkoj stranci".[55] Pošto se ovo ne uklapa u narativ o "politički najprivlačnijim" ustašama, Gligorijević jednostavno bira da ovaj deo dokumenta prećuti. Slična situacija ponovila se u polemici Cvijića i Gorkića, kada je Cvijić kritikovao Gorkićevo rukovodstvo za korišćenje "frankovačkih" slogana. Kao što je već pomenuto, i Gligorijević i Nikolić bave se ovom epizodom, mada to ostaje na nivou kurioziteta da jedan Hrvat ističe nekonzistentnost u politici prema Srbima (Očak, 1982a: 354—360; Gligorijević, 1992: 288; Nikolić, 2015: 49). Kontekst u kojem Cvijić daje prednost socijalističkoj revoluciji, a Gorkić buržoasko-demokratskoj, ovde je odsutan, i ponovo se javlja nerazumevanje da su komunisti bili – komunisti, a tek onda, možda, Srbi ili Hrvati.

Zbog toga kod etnocentričnih autora ne nalazimo podatke o saradnji KPJ sa drugim seljačkim i "nacionalno-revolucionarnim" organizacijama, iako je takvih primera u tom periodu bilo pregršt. Iako za srpsku nacionalističku istoriografiju to može zvučati neverovatno, KPJ je aktivno sarađivala sa Srbima ne-komunistima ako bi ocenjivala njihovu delatnost kao "revolucionarnu". Bar od polovine dvadesetih, KPJ je imala veze sa članovima Crne ruke, prvenstveno Vladimirom Tucovićem i Božinom Simićem (Vujošević, 1993: 220, 223).[56] Labud Kusovac je u sam osvit "Trećeg perioda" uspostavljao veze sa crnorukcima i crnogorskim federalistima (Timofejev, 2023: 306). Filip Filipović je (vrlo optimistično) izveštavao Kominternu o navodnim planovi-

55 AJ, 790/2, KOI 1929/26, Jagić, "Ginteru. Balkanska komisija", april 1929, 3. Isto se dešava i sa delom pisma Gorkića na istoj strani, gde Gligorijević bira da citira deo pisma gde Gorkić piše "Dopustiv je, dapače, i privremeni strateški kompromis sa imperijalizmom" u borbi protiv Jugoslavije (razume se, kao srpske države). Međutim, Gligorijević prećutkuje rečenicu koja tome prethodi, gde Gorkić piše: "Odnosno frankovaca – treba imati stalno na umu, da je to kontrarevolucionarna partija i da je ona ne izraz revolucionarnog raspoloženja nacionalno ugnjetenih masa nego inostranih imperijalističkih sila", pošto se taj deo ne uklapa u narativ koji Gligorijević izgrađuje. AJ, 790/2, KOI 1929/24, Milan, "Zdravo prijatelju Jagiću!", 28. april 1929, 4.

56 Arhiv Srbije (AS), Fond BIA, 3-90-85, Dimitrije Stanisavljević, "O neprijateljskom radu (1953)", 39—40.

ma crnorukaca i HSS-ovaca da dignu ustanak protiv diktature.[57] Milan Gorkić je u isto vreme smatrao da će ustanci makedonskih, hrvatskih i albanskih nacionalista, crnogorskih federalista, srpskih seljaka i crnorukaca dovesti do pada diktature. Program, u tom slučaju, bio bi čisto "buržoasko-demokratski": zbacivanje diktature i stvaranje nezavisnih nacionalnih država.[58] Iako niko u partiji nije negirao važnost platforme samoopredeljenja (ugledajući se na sovjetsko iskustvo), levičari su, više nego desničari, obraćali pažnju na perspektivu momentalnog ujedinjenja razjedinjenih država nastalih raspadom Jugoslavije u Balkansku Sovjetsku Federativnu Socijalističku Republiku. Dakle, prednost nacionalnoj nezavisnosti Hrvatske (što se inače učitava kao "antisrpska" politička platforma) u ovom trenutku daje desna frakcija (kojoj se inače učitava "prosrpsko" stanovište).

Razgranata mreža kontakta sa raznim "nacionalnim revolucionarima" mogla bi biti predmet zasebne studije. Grupa vojnika koja je organizovala pobunu u Mariborskoj kasarni aprila 1932. godine takođe je završila u okrilju KPJ, a vođa pobune, Mihajlo Miladinović, istupao je rame uz rame sa Kežmanom na antiratnom kongresu u Amsterdamu tog leta. Oficiri vođe pobune bili su Srbi (Čolaković, 1966: 612—616; Vujošević, 2019: 188). KPJ je razmatrala čak i pravljenje "nacionalno-revolucionarnih" organizacija Mađara i Nemaca u Vojvodini.[59] Sarađivala je sa slovenačkim nacionalistima iz TIGR-a, pri čemu joj nisu smetale veze TIGR-a sa jugoslovenskom vladom ili sa fašistoidnom ORJUNA-om (Deželak-Barič, 2017: 72). Drugim rečima, uprkos stereotipima, nije bilo nikakve konkretno anti-jugoslovenske agende. Svaka građanska vlast, pa i jugoslovenska monarhija, tretirana je iz klasne i materijalističke perspektive – odnosno, taktički ustupci bili su dozvoljeni, baš kao što je pisao Gorkić (Gligorijević, 1992: 259).

U svetlu toga, Zajednica političkih osuđenika, gde su komunisti sarađivali sa hrvatskim i makedonskim nacionalistima nije nimalo "neobična", kao što je opisuje Nikolić (2015: 65). Na kraju krajeva, makedonski nacionalisti bili su socijalisti još od vremena Vasila Glavinova i Nikole Kareva. Pritom se može reći da je ovakva taktika tridesetih, kao i u slučaju Makedonaca krajem devetnaestog veka, bila izuzetno uspešna, jer su i mnogi kadrovi ustaškog pokreta

57 RGASPI, 495-69-234, f. 100, Bauman, "Dorogoj drug!", 27. novembar 1929.

58 RGASPI, 495-69-234, f. 102—103, M. Gorkic, "Bericht über die Möglichkeiten des Sturzes der faschistisch-militärischen Diktatur in Jugoslavien", 17. novembar 1929.

59 AJ, 790/1, KI 1934/157, CK, "M. K. u Sub.", 9. avgust 1934, 2.

prešli u KPJ (Ristović i Kržavac, 1968: 275—277; Blažević, 1980: 126—136, 143; Abramović, 1990; Balen, 1996; Đilas, 2024: 206). Drugim rečima, komunistička ocena da su mnoge ustaše zapravo samo politički zavedeni seljaci koji se mogu okrenuti u smeru internacionalizma pokazala se ispravnom. Umesto učitavanja komunistima "opasnih namera prema srpskom narodu", situacija se, ako već čitamo istoriju unazad, može postaviti i ovako: svaki hrvatski seljak koji je, zahvaljujući radu Zajednice političkih osuđenika, prešao u redove KPJ (a bilo ih je bar desetak), bio je jedan manje kadar koji bi četrdesetih vršio genocid nad Srbima u NDH, te se, štaviše, protiv njega i borio.

Komunistička aktivnost u periodu do 1934. godine nije rezultirala stvaranjem masovnih frontovskih organizacija, iako je u periodu od 1931. do 1934, prvenstveno zahvaljujući Milanu Gorkiću, partija prošla kroz organizacionu obnovu koja je dovela do ponovnog uspostavljanja mreža i veza uništenih Šestojanuarskom diktaturom, kao i do povećanja broja članica i članova partije (Swain, 2004: 139—144). Grandiozni planovi svih aktera koji se provlače kroz zbirku KPJ u Arhivu Jugoslavije upućuju na to da su mnogi savremeni učesnici događaja, a ne samo komunisti, pogrešno protumačili uspostavljanje diktature kao deo terminalne krize Aleksandrovog režima, a ne kao njegovu konsolidaciju. Komunisti su u ovom periodu oko sebe okupili svakakve likove, uglavnom avanturiste, koji su mnogo obećavali a malo donosili. Svakakve političke kombinacije bile su u igri, pa čak i sporadične veze sa ustaškim pokretom. Međutim, iako se komunistima tog perioda nesumnjivo mogu spočitati avanturizam, kombinatorika i oportunizam, teško je iz ovoga iščitati neku konzistentnu "antisrpsku" politiku kakvu su KPJ učitavali Gligorijević, Nikolić i istoričari koji ih prate. Pored toga, izvori nesumnjivo svedoče o razgranatoj aktivnosti i aktivnoj saradnji sa mnogim organizacijama. To dovodi u pitanje i stereotipe o "sektaštvu" komunista koji tobože odbijaju svu saradnju u tom periodu, kao i namerno iskrivljenu sliku prema kojoj su veze sa ustaškim pokretom tobože bile centralna odlika komunističke politike ka spolja. Veze sa ustaškim pokretom mogu se smatrati, u najboljem slučaju, jednom fusnotom u Nacionalno-revolucionarnom periodu Komunističke partije Jugoslavije. Međutim, etnocentrizam, metodološki nacionalizam i ideološki pristrasne analize sistematski su iz istorije izbrisali najpoznatijeg, najvažnijeg i najbližeg saradnika KPJ među građanskim političarima tridesetih: Svetozara Pribićevića.

Komunisti, Svetozar Pribićević i Ujedinjena revolucionarna omladina

Izvori nesumnjivo svedoče da su najvažniji saradnici KPJ početkom tridesetih bili ljudi iz vrha Samostalne demokratske stranke, najvažnije političke organizacije prečanskih Srba. Ova činjenica je potpuno promakla domaćoj istoriografiji, iako je o njoj otvoreno pisano u memoarskoj literaturi još šezdesetih godina prošlog veka. Mada je potonje ignorisanje ove tematike, uslovljeno novom ideologizacijom počevši od devedesetih, donekle razumljivo, raniji propust je teže objašnjiv. Već pominjani Ljubo Boban, autor monografije *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928 — 1936)* (Boban, 1973) Pribićevićeve veze sa komunistima pre 1935. godine uopšte ne spominje, kao ni Todor Stojkov (Stojkov, 1975). Fikreta Jelić-Butić u svojoj klasičnoj studiji o Hrvatskoj seljačkoj stranci tokom Drugog svetskog rata takođe ne pominje, u uvodu, saradnju levih HSS-ovaca sa komunistima ranih tridesetih (Jelić-Butić, 1983). Najverovatnije da su istoričari koji su pisali do 1991. godine, nekritički prateći ideološku analizu same partije o tom periodu kao "sektaškom" (Morača, Bilandžić, Stojanović, 1977: 49—61), pretpostavljali da nikakve saradnje komunista sa ne-komunistima nije bilo, te su tako i ostavili prazninu u istraživanju te teme. Gligorijević je bio zadovoljan jednim citatom iz *Proletera* 1933. godine, prema kom je Pribićević za komuniste navodno bio jednostavno eksponent "srpskog imperijalizma" (Gligorijević, 1992: 267). U članku na koji se Gligorijević poziva taj citat ne postoji, nego se Pribićević naziva eksponentom francuskog imperijalizma, te čovekom koji je "bjesomučnim progonima komunističkog i hrvatskog seljačkog republ. pokreta učvršćivao velikosrpsku hegemoniju" ("Punktacija", 1933: 3). Međutim, kao i u slučaju levice HSS-a, KPJ je tada imala običaj da u štampi napada lidera prečanskih Srba dok je iza kulisa sa njim razvijala aktivnu saradnju – i to mnogo aktivniju od one uspostavljene sa HSS-ovcima.

Blisku vezu komunista sa pribićevićevcima u akademskoj istoriografiji obradio je jedino Miroljub Vasić. On se u svojoj studiji o studentskom pokretu u Jugoslaviji tridesetih fokusirao na saradnju KPJ sa Ujedinjenom revolucionarnom omladinom (URO), radikalnim omladinskim krilom Samostalne demokratske stranke (SDS) osnovanim 1930. godine. Ova prvenstveno studentska organizacija bila je organizovana na radikalno-republikanskoj i socijalističkoj platformi i javno je poricala svaku vezu SDS-om, ali je njome upravljao Svetozar Pribićević sa grupom saradnika iz Pariza. U radu organiza-

cije učestvovali su viđeni prvaci stranke kao što su Stojan Pribićević, Radiša Vorkapić, Nikola Lalić, Simo Milošević i Većeslav Vilder, te tada HSS-u bliski omladinac Rudolf Bićanić. Veza komunista i URO, kao i direktna veza između Svetozara Pribićevića i KPJ, bio je tada još jedan relativno nepoznati omladinac komunista, Vlajko Begović (Vasić, 1977: 122—131).

Vasić je još sedamdesetih primetio prepisku KPJ i vodećih SDS-ovaca koja se čuva u Arhivu Jugoslavije u zbirci "Kominterna" (790/1). Uzevši u obzir da je većina arhiva SDS-a nestala tokom Drugog svetskog rata, ova prepiska predstavlja dragocen ali malo poznat izvor za istoriju SDS, koji je istraživačicama i istraživačima često promicao jer je jedina osoba koja ih je citirala gledala te materijale kroz prizmu relativno specifične teme omladinskog pokreta u Jugoslaviji tridesetih, a ne šire političke istorije opozicije u doba diktature kralja Aleksandra. Desanka Pešić takođe je spominjala URO u svojim radovima i to još pre Vasića, ali je pripisivala saradnju sa URO isključivo Simi Markoviću, koji je to tobože radio na svoju ruku tokom 1932. godine, uprkos činjenici da i sama u tekstu spominje da je u to vreme Labud Kusovac, po partijskoj direktivi, putovao po državi da bi uspostavljao veze sa levicom Zemljoradničke stranke i sa URO (Pešić, 1971: 28, 49, 56—57). U svojoj kasnijoj monografiji o KPJ i nacionalnom pitanju, ona vezama sa Pribićevićem ne pridaje veći značaj, oslanjajući se skoro isključivo na nekoliko kritičkih tekstova Rajka Jovanovića o Pribićeviću i ne osvrćući se na građu o direktnoj saradnji KPJ i Pribićevića. Ona takođe doprinosi mistifikaciji odnosa KPJ sa ustaškim pokretom, zbog čega ju je još osamdesetih kritikovao Boban (Pešić, 1983: 249—263; Boban, 1989: 214—220). Blisku vezu komunista i Pribićevića primetio je i Čedomir Višnjić, koji je preko Ive Banca došao do dobrog dela Pribićevićeve prepiske iz moskovskih arhiva i objavio je. Međutim, kako je pitanje veza KPJ i Pribićevića u ovom periodu naša istoriografija potpuno ignorisala, Višnjić samo primećuje da se radi o neobičnom i neistraženom fenomenu u svojoj uvodnoj kontekstualizaciji pisama (Višnjić, 2008: 89—91).

Osnovu za saradnju sa Pribićevićem je još tokom 1928. postavila leva frakcija, i već tada je glavnu ulogu igrao Đuro Cvijić. Cvijić je na Osmoj balkanskoj komunističkoj konferenciji u Moskvi isticao nijansu da se u Jugoslaviji radi o hegemoniji *srbijanske* buržoazije, a ne *srpske* buržoazije, i da Seljačko-demokratska koalicija (SDK) može biti saveznica u borbi protiv režima.[60] Na Drezden-

60 RGASPI, 509-1-106, f. 78, "Konferencija balkanskich stran."

skom kongresu, tvrdio je da SDK može igrati "polurevolucionarnu ulogu", ali je to gledište većina na Kongresu odbacila (Očak, 1982a: 257). Međutim, već u aprilu 1929. godine komunisti će početi da preko Kežmana uspostavljaju veze sa nezadovoljnicima iz HSS-a, a naredne godine će uspostaviti prve ozbiljne veze sa drugom od partija-osnivačica SDK, Samostalnom demokratskom strankom.

O izrazito bliskim vezama KPJ i SDS prvi je pisao neposredni učesnik događaja, Vlajko Begović, u svojim sećanjima objavljenim još 1960. godine, povodom četrdesetogodišnjice KPJ/SKJ. Iako će Gligorijević pisati da je KPJ uspostavila sa Pribićevićem "neposrednu vezu već u leto 1935. godine" (Gligorijević, 1992: 328), ta veza je zapravo postojala skoro pola decenije ranije. Komunisti su se sa samostalcima povezali još u februaru 1930. godine, dok je Pribićević bio interniran u Jugoslaviji. Tada je u Pragu organizovan Kongres studenata Male Antante, na kom su studenti-samostalci istupili protiv diktature i povezali se sa studentima marksistima (Avramović, 1986: 170). Po tvrdnjama Begovića, on je već tokom 1930. godine služio kao veza komunista u Pragu, kako sa HSS-ovcima, tako i sa samostalcima, a potom je uspostavio direktnu vezu sa Pribićevićem (Begović, 1960a: 38—39). Ta veza je najverovatnije uspostavljena u julu 1931. godine, kad je Pribićević pušten na slobodu i dobio dozvolu da emigrira, te se obreo prvo u Pragu, a potom u Parizu (Boban, 1973: 64—65). Begovićev rad sa Pribićevićem bio je veoma ozbiljan: učio ga je ilegalnom političkom radu: "Pomagao sam mu da uspostavlja veze u zemlji, da organizuje korespondenciju, šalje direktive i prima izveštaje. Tehnika ilegalnog rada bila je za njega nepoznata stvar pa je često bivao iznenađen" (Begović, 1960a: 39). Kada je Begović uhapšen u Albaniji pod sumnjom da je komunista, Svetozar Pribićević je lično intervenisao telegramom i izjavio da se radi o aktivisti njegove stranke, nakon čega je Begović pušten na slobodu i otputovao u Beč, gde se ponovo povezao s komunistima. Do bekstva u Albaniju, Begović je živeo na Kosovu na imanju Adama Pribićevića, s kojim je takođe razvio blizak odnos (Begović, 1960b: 331—337). Svetozar Pribićević je komuniste izveštavao o svojim pregovorima sa drugim opozicionim figurama, raportirao o njihovim gledištima i razlikama, te o napretku na ujedinjenju antirežimske opozicije.[61]

Saradnja nije bila ograničena na jednog čoveka. Već u avgustu 1931. godine, Filipović je u internim izveštajima pisao o aktivnom radu komunista sa levim samostalcima i levicom Saveza zemljoradnika u Srbiji (Lazarević, 1989b: 83).

61 AJ, 790/1, KI 1932/21, Izveštaj RR iz Praga, 28. februar 1932.

Krajem iste godine, sa Pribićevićem se, radi dogovaranja o zajedničkom radu komunista i samostalaca, sastao i Miroslav Krleža (Očak, 1982b: 189—191), a potom se sa njim redovno sastajao i član CK KPJ, Miloš Marković – Užov.[62] Leci URO iz tog perioda nalaze se u fondu SKOJ-a u Arhivu Jugoslavije, što sugeriše da su ih komunisti u najmanju ruku rasturali, a možda čak i učestvovali u njihovom pisanju.[63] Decembra 1931. godine, SKOJ i URO su zajedno organizovali prve masovne studentske demonstracije protiv Šestojanuarske diktature (Avramović, 1986: 174—175).

Odnosi između KPJ i Pribićevića bili su do te mere bliski da je već od 1932. godine Pribićevićeva prepiska išla kanalima KPJ, što objašnjava kako su mnoga pisma Pribićevića, SDS i URO završila u Moskvi, a potom preko Moskve i u Arhivu Jugoslavije.[64] Partijski radnici su definitivno deo prepiske Pribićevića prosleđivali u CK KPJ, što potvrđuje jedno pismo upućeno u Moskvu.[65] Da li je i u kolikoj meri Pribićević znao da komunisti presreću njegovu poštu, odnosno da li je to rađeno sa njegovom saglasnošću ili ne, ostaje nejasno, ali je svakako to bio samo jedan od kanala, jer se u arhivskim materijalima iz Kominterne definitivno ne nalazi celokupna njegova prepiska iz tog perioda. U svakom slučaju, dostupna prepiska je dovoljno detaljna da baca novu svetlost na aktivnost Pribićevića u tom periodu, njegov ogroman udeo u organizovanju URO, kao i duboke veze s komunistima. Takođe pokazuje da su mnogi vodeći članovi SDS-a bili u vezi sa KPJ i da je sam vrh stranke bio vrlo dobro upoznat sa tom činjenicom, čak i kada sa komunistima nisu imali direktan kontakt.

Ujedinjena revolucionarna omladina, uprkos nazivu, nije bila čisto omladinska organizacija, i na njenom čelu se nalazio Svetozar Pribićević, koji

62 AJ, 790/1, KI 1932/11, Miloš, "Izvještaj", 26. januar 1932.

63 AJ, 790/2, KOI 1931/19, U.R.O., "Kolege i drugovi!", 1. decembar 1931; AJ, 790/2, KOI 1931/21, "Proglas studenata beogradskog sveučilišta".

64 U Moskvi se nalaze dve fascikle prepiski Svetozara Pribićevića. Pošto su trenutno zatvorene za istraživače, nejasno je da li se radi o materijalima već predatim Jugoslaviji u socijalizmu ili tamo postoji i još nešto što se ne nalazi u Arhivu Jugoslavije i nije objavljeno među materijalima koje je Banac predao Višnjiću. Po opisu fascikli, pokrivaju period od marta 1933. do februara 1936. godine. RGASPI, 495-70-101 i RGASPI, 495-70-135. Deo ovih pisama svakako je objavljen u Višnjić, 2008. Čedomir Višnjić iznosi teoriju da je pisma komunistima prosleđivao Radiša Vorkapić (2008: 89–91), što je vrlo moguće, ali, kao što će pokazati ovaj članak, veze između KPJ i Pribićevića i njegovih pristaša bile su toliko razgranate da je bilo ko od uključenih mogao biti "krivac" za ovaj postupak.

65 AJ, 790/1, KI 1932/148, W., "Dragi Ungeru!", 2. novembar 1932.

se za organizacioni rad u velikoj meri oslanjao na komuniste. Pribićević je, kako su i sami komunisti primećivali u prepisci, već u vreme šestojanuarskih događaja skrenuo mnogo više u levo nego bilo koji drugi predstavnik građanske opozicije. Begović je primetio da su neki samostalci bili "frapirani" njegovim "levičarstvom".[66] Svoj novi politički program Pribićević je sumirao u četiri slogana: republika, federalizam, moderni socijalizam i direktna demokratija. Pod pojmom "moderni socijalizam" podrazumevao je sistem "protiv kapitalističke svojine, a za takozvanu malu svojinu".[67] Na drugom mestu pominje da se zalaže za "gospodstvo rada (a ne kapitala)" i plansku privredu, te dodaje da je direktna demokratija zapravo "čista demokracija".[68] Ovu platformu je u velikoj meri pratila URO, koja je istupila sa sloganima "socijalizacije" privrede i "seljačko-radničke vlade" (ne "radničko-seljačke", što komunistima nije promaklo).[69]

Za razliku od komunista, Pribićević je insistirao na očuvanju teritorijalnog integriteta Jugoslavije: njegova federacija bila je jugoslovenska, a ne balkanska. Međutim, bio je i pristalica ujedinjenja sa Bugarskom, te je sarađivao i sa bugarskim agrarnim socijalistima.[70] Anti-jugoslovenstvo je nešto što je spočitavao kako komunistima, tako i levim HSS-ovcima s kojima je takođe bio u stalnom kontaktu. Zbog anti-jugoslovenstva je iskazivao nepoverenje prema Košutiću i Krnjeviću, te je tvrdio da su zbog svog nacionalizma čak razmatrali planove kao što je ponovno ujedinjenje s Austrijom, što je Pribićeviću bilo neprihvatljivo. Uprkos tome, njegov sin Stojan nastavio je da se nalazi sa Krnjevićem i Košutićem, te su raspravljali o pitanjima ujedinjavanja opozicije.[71] Međutim, opšti strateški okvir bio je veoma sličan komunističkom: taktičke veze sa anti-jugoslovenskim nacionalistima, uz čak i potencijalno deklarativno prihvatanje njihovih slogana, ali sve u cilju privlačenja tih nacionalista u okvire URO kao glavne antirežimske snage.[72]

66 AJ, 790/1, KI 1932/215, "Objašnjenja (Rig–Boti) O pismima Profesora i Jevđevića", 1. jul 1932.

67 AJ, 790/1, KI 1932/210, Svetozar Pribićević, "Moja uputstva, koja se odnose na program i metode rada", 20. juna 1932.

68 AJ, 790/1, KI 1932/141, Pismo Pribićevića nepoznatom saborcu, 29. oktobar 1932, 2.

69 HDA, 1753-14, "Ujedinjena revolucionarna omladina", 109—113.

70 AJ, 790/1, KI 1932/290, Pismo Pribićevića nepoznatom saborcu, 9. septembar 1932, 3.

71 AJ, 790/1, KI 1933/136, Sv., "Dragi Šandore!", 6. jun 1933, 1. Šandor je Aleksandar Omčikus, jugoslovenski konzul u Beču koji je po kazni umirovljen zbog veza sa Pribićevićem (Višnjić, 2008: 99). Za pismo o sastancima Stojana Pribićevića sa Krnjevićem i Košutićem u Ženevi i Beču, vidi AJ, 790/1, KI 1933/145, Stojan, "Dragi tata", 22. jun 1933. Za prepisku Svetozara Pribićevića sa Košutićem vidi Karaula, 2008.

72 AJ, 790/1, KI 1932/156, Z, "Odgovor na referat F. od 8.XI.1932."

Pribićević, koji je bio iskusan političar, koristio je svoje ranije izgrađene veze i sarađivao sa mnogim političarima građanske demokratske levice. Begović pominje da Pribićević "koketira stalno sa soc. dem." koji ga "računaju svojim". Pominje veze SDS sa budućim francuskim premijerom Leonom Blumom, sa čehoslovačkim socijaldemokratama, sa prominentnim nemačkim pro-jugoslovenskim socijaldemokratom Hermanom Vendelom, kao i sa Hubertom Ripkom, bliskim saradnikom Edvarda Beneša. Samostalci su čitali belgijske i francuske socijalističke novine, *Le Peuple* i *Le Populaire*, koje su očito igrale važnu ulogu u oblikovanju njihove ideologije u tom trenutku.[73] Pribićević je svojom aktivnošću svakako privukao pažnju i političkih opcija koje su bile "levlje" od građanskih. Pismo iz maja 1932. godine pominje da je Komunistička partija Nemačke (KPD) želela da uspostavi kontakt sa njime. Međutim, on sam je preferirao da se oslanja na nezavisne leve intelektualce bliske socijalizmu i komunizmu, ali nevezane za KPD.[74]

Iako može izgledati kao da je Pribićević već bio poprilično levo, deo organizacije bio je dosta levlje i od njega. U tome je naročito prednjačio njegov sin Stojan, koji je prema Miroljubu Vasiću bio i stvarni vođa URO (Vasić, 1989: 200). Stojan je bio ogorčen komunističkim navodima da je "socijaldemokrata", jer su socijaldemokrate, po njegovim rečima, izdale marksizam. Isticao je da, za razliku od socijaldemokrata, on nije za "liberalno-demokratski parlamentarizam" nego za "Sovjetsku državu". Dodao je da su socijaldemokrate za evoluciju, a on za revoluciju, te insistirao da je URO "u vrlo dobroj vezi sa komunistima u Jugoslaviji".[75] Neka njegova pisma su praktično apologije ideja komunizma upućene njegovim saradnicima koji su izražavali sumnje u ispravnost njegovih gledišta.[76] Međutim, kamen spoticanja ponovo je bilo nacionalno pitanje, u kojem se Stojan Pribićević uopšte nije slagao sa tadašnjom komunističkom politikom cepanja Jugoslavije zarad stvaranja Balkanske federacije. Njegovo gledište po tom pitanju vredi citirati u celosti:

73 AJ, 790/1, KI 1932/215, "Objašnjenja (Rig–Boti)"; AJ, 790/1, KI 1932/292, Radiša (Vorkapić), "Dragi Dušane", 15. septembar 1932; AJ, 790/1, KI 1932/293, Radiša (Vorkapić), "Dragi Dušane", 19. septembar 1932;

74 BA, RY 1/893, f. 31, Bergverlag, "ZK Sekretariat", 29. maj 1932. Veza Pribićevića u Nemačkoj je bio dramaturg i novinar Oto Fridlender-Cof (Otto Friedländer-Zoff).

75 AJ, 790/1, KI 1932/103, "Draga Dunjo!", 20. septembar 1932, 1—2.

76 AJ, 790/1, KI 1932/239, Stojan, "O krizi kapitalizma i programu U.R.O.", 26. avgust 1932.

Komunističke agitacije o samoopredeljenju naroda ne treba se suviše bojati. Najbolje je, izbegavati tu diskusiju. Jer, mi ne možemo s njom agitovati (bar ne u smislu otcepljenja), ali ne možemo ni protiv nje agitovati. Mi moramo takođe stajati na gledištu samoopredeljenja naroda (jer inače moramo stajati na gledištu sile). To ne znači da smo mi za otcepljenje, mi smo za to, da se hrvatski narod sam, svojom slobodnom voljom, opredeli za zajedničku državu. Ali, ako se on opredeli za otcepljenje, mi protiv toga ne možemo ništa (inače se moramo vratiti na 6. januar). Protiv agitacije za otcepljenje, najbolje je odgovoriti agitacijom za federalističku Jugoslaviju (ili čak i za konfederativnu Jugoslaviju, t.j. za savez država) na osnovu iste teorije o samoopredeljenju naroda: hrvatska nacionalna nezavisnost može se ostvariti i u federativnoj Jugoslaviji (a pogotovo u konfederativnoj). Da je to tačno, vidi se najbolje po tome, što će Maček, sa svojom parolom federacije (ili konfederacije) na osnovu samoopredeljenja naroda, uvek tući Pavelića i njegovu parolu o samostalnoj hrvatskoj državi. Ideja cepanja tučena je odmah, čim se ideja federacije (ili konfederacije) postavi na istu bazu: na bazu samoopredeljenja naroda.

Mi, dakle, takođe moramo agitovati sa parolom samoopredeljenja hrvatskog naroda, ali ne u smislu otcepljenja, nego u smislu federacije (ili konfederacije). I pri tome na parolu samostalne hrvatske države ne treba uopšte direktno odgovarati (to bi bilo taktički pogrešno). Radićevci su nam dovoljna garantija protiv Pavelića (uostalom, Pavelić intimno takođe pristaje na federaciju; hrvatska nezavisna država, to je samo jača agitaciona parola). Zato nam ni Komunistička agitacija za otcepljenje nije ni malo opasna (u ostalom, Komunisti su poslednji koji će Hrvatima dati samostalnu državu, kada jednom zavladaju u Jugoslaviji).[77]

77 AJ, 790/1, KI 1932/105, Stojan, "Dragi Dušane", 26. septembar 1932, 1—2. Podvučene delove u tekstu podvukao je sam autor, sa izuzetkom poslednjeg teksta u zagradi, koji je po svemu sudeći podvukao neko od komunista koji su čitali ovo pismo.

Međutim, kao što je već pomenuto, nisu svi samostalci bili oduševljeni novim kursom starijeg i mlađeg Pribićevića. Radiša Vorkapić je imao mnogo ambivalentniji stav. U pismu određenom "Dušanu", Vorkapić je izjavio da

> mi nismo ni komunisti ni socijalisti, nego koalicija revolucionarnih snaga, koja na širokom frontu vodi borbu protiv reakcije u Jugoslaviji i Bugarskoj. Po svojim uverenjima i simpatijama mi smo najbliži komunistima, ali se za njih ne možemo opredeliti radi toga što hoćemo da zadržimo slobodu akcije, i da u svrhu revolucije iskoristimo nezadovoljnike svih opozicionih struja u zemlji.[78]

Zamerao je komunistima slabo rukovodstvo, te je smatrao da bi za SDS i URO bilo pogubno da se stave pod njihovu komandu, i bio je uveren u neophodnost političke nezavisnosti SDS-a. Uprkos tome, čehoslovačka policija alarmistički je izveštavala o Vorkapiću kao "komunisti" (Hladký, Chrobák i Pelikán, 2003: 233).

Neke ličnosti bile su još skeptičnije, te se tako dosta pričalo o tobožnjem sastanku Valerijana Pribićevića sa kraljem Aleksandrom, što je njegovom bratu Svetozaru izazivalo mnogo neprijatnosti.[79] Iako su samostalci očito uvažavali komuniste kao doslednije i borbenije od socijalista i levih zemljoradnika, Kosta Hadži izražavao je zabrinutost što omladina napušta samostalce i okreće se ka boljševizmu, naročito u svetlu insistiranja Pribićevića da su studenti sa seljacima glavna revolucionarna snaga u državi.[80] Prema sećanjima Ivana Ribara, Većeslav Vilder bio je načelno protivnik postojanja URO kao zasebne organizacije, mada se, prema memoarima Milovana Đilasa, i on koristio uslugama širokog fronta opozicije: njegovo bekstvo iz Bijelog Polja, gde je bio konfiniran, zajedno su trebali da organizuju crnogorski federalisti i komunisti, a direktni izvršioci akcije trebali su biti Savić Marković Štedimlija i Radovan Zogović. Vilder je bio upućen u Pribićevićeve veze sa KPJ, a kasnije, sve do pakta Molotova i Ribentropa, bio je pristalica saradnje SDS sa komunistima (Ribar, 1951: 78—79; Višnjić, 2008: 98—99; Đilas, 2024: 102—106).

78 AJ, 790/1, KI 1932/293, Radiša, "Dragi Dušane". "Dušan" je bio česti primalac pisama i od Vorkapića i od obojice Pribićevića. Moguće je da se radi o Dušanu Dudi Boškoviću, prvaku SDS-a iz Vojvodine. Međutim, neka od pisama sugerišu da se Dušan nalazi u Pragu, ali nisam uspeo da pronađem potvrdu da je Duda Bošković bio u Pragu tih godina.

79 AJ, 790/1, KI 1933/27, Informacija nepoznatog autora za CK KPJ, 16. januar 1933.

80 AJ, 790/1, KI 1933/135, Kosta (Hadži), "Dragi Sv!", 27. maj i 6. jun 1933.

Međutim, najzanimljiviji slučaj među ambivalentnim samostalcima, uzevši u obzir njegov kasniji politički razvoj, jeste odnos Dobroslava Jevđevića sa KPJ. Jevđević, Pribićevićev "glavni poverenik u zemlji", bio je jedna od glavnih veza samostalaca sa komunistima, ali i sa građanskom opozicijom.[81] O ovome je u memoarskoj literaturi pisano još u socijalizmu i spada u jedan od mnogobrojnih primera dostupne informacije o saradnji KPJ i SDS koju su istraživači propustili. Predratni komunista Milan Gavrić pisao je u svojim memoarima da je Jevđević bio veza URO sa KPJ u Bosni, mada ga je, u svetlu kasnijih događaja, predstavio kao policijskog konfidenta koji je namerno sabotirao rad KPJ, iako za tako nešto ne postoje dokazi (Gavrić, 1974: 19—20). Savremenu ocenu dao je, u jeku saradnje KPJ i URO, Vlajko Begović, koji je očito preoptimistično napisao da je gledište Dobroslava Jevđevića "natrunjeno internacionalizmom i 'levičarstvom'", da je spremniji za saradnju s komunistima nego sam Pribićević i da se "oduševljava Sovjetskom Rusijom i njezinim napretkom".[82]

Prepiska Jevđevića i Pribićevića nam, međutim, daje suzdržaniju sliku. Jevđević se u privatnom obraćanju Pribićeviću izjasnio za program URO, ali samo kao izraz lične lojalnosti prema predsedniku svoje stranke, dok je smatrao da je program sa jedne strane preradikalan, a sa druge previše oslonjen na studente. Izjasnio se i protiv planske privrede i protiv direktne demokratije. Zaključio je, pak, da nema ništa protiv ni "marksizma" ni "privredne kooperativne demokracije", ali da se ta dva ne mogu mešati.[83] Drugim rečima, pismom se stavio u tabor potonje opcije, očito smatrajući da je kooperativna seljačka demokratija kao izvorni agrarni program samostalaca nekompatibilna s marksizmom. Tokom godine, odnosi Pribićevića sa njegovim "glavnim poverenikom u zemlji" su se do te mere pogoršali da je Pribićević stekao utisak da Jevđević pokušava da se potpuno distancira od rada u stranci.[84]

Pribićević je uprkos tome insistirao na kursu saradnje sa komunistima, studentskog organizovanja, i fokusiranja na ilegalni rad. Pismo potpisano sa "Z" iz novembra 1932. godine, čiji autor je najverovatnije sam Pribićević, izričito govori da je cilj stvaranje ilegalne, prvenstveno studentske organizacije.

81 AJ, 790/1, KI 1932/35, Izveštaj anonimnog autora o Pribićeviću od 30. aprila 1932.
82 AJ, 790/1, KI 1932/215, "Objašnjenja (Rig-Boti)".
83 AJ, 790/1, KI 1932/222, Jevđević, "Dragi i uvaženi g. predsedniče!", cca. 20. jula 1932.
84 AJ, 790/1, KI 1932/261, Sv., "Dragi J.", 29. oktobar 1932; AJ, 790/1, KI 1932/283, Užov (Miloš Marković), "Dragi drugovi", 30. jun 1932.

Organizacioni model pretpostavlja "da u svakom mestu imamo 1 — 3 čoveka koji će voditi akciju i stajati u vezi sa centralom", što podseća na komunistički model organizovanja po ćelijama. U internoj prepisci, Stojan i Svetozar Pribićević svoje saborce počinju da nazivaju "drugovima", a pismo "Z" pored agitacije i rasturanja letaka eksplicitno predlaže čak i "terorističku akciju", mada ne precizira o kakvim akcijama bi se radilo.[85] Prepiske i metod ilegalnog dopisivanja (gde se umesto pseudonima obično koriste akronimi i malo šta je zapravo skriveno, osim napomena da se neke stvari moraju raspraviti isključivo usmeno) neodoljivo podsećaju na rani komunistički pristup ilegalnom radu tokom emigracije u Beč nakon Obznane, kada komunisti još nisu imali razrađen sistem pseudonima, eufemizama i šifri.

Sami komunisti nisu bili preterano oduševljeni organizacionim pristupom URO na čije stvaranje su i sami u velikoj meri želeli da utiču. Razočarani Begović je u februaru 1933. godine pisao da URO "ne predstavlja nikakvu stvarnu organizaciju", te da je više neformalna mreža simpatizera orijentisana na agitaciju i propagandu, a ne na političko organizovanje. Po njegovom mišljenju, organizacija je bila sastavljena prvenstveno iz studenata, činovnika i intelektualaca, dok je radništvo i seljaštvo bilo, u najboljem slučaju, u poziciji simpatizera.[86] Pozitivno se izjašnjavao o "levici" URO kao potencijalnim komunističkim kadrovima, a osobe koje je po imenu istakao kao bitne "levičare" – Simo Milošević i Sava Selenić – na kraju će se, četrdesetih, i pridružiti partizanskom pokretu. Istovremeno je smatrao Stojana Pribićevića za "najopasnijeg" jer je insistirao na revolucionarnim parolama i u suštini imao onakav odnos prema URO kakav i KPJ prema sopstvenoj partiji: smatrao je da je upravo njegova organizacija avangarda koja će povesti revoluciju, a kojoj ostali treba da se potčine.[87] Iako je broj aktivnih članica i članova URO u najboljem slučaju bio oko šezdesetak, komunisti su očito smatrali URO najvažnijom organizacijom za saradnju zbog ugleda koji su uživali u prvim studentskim borbama na univerzitetu posle diktature, kao i zbog visokog ranga i pozicije političkih aktera koji su URO vodili, počevši od ni manje ni više nego bivšeg ministra policije i najpopularnijeg političara hrvatskih Srba. Miloš Marković, koji je održavao najredovniji kontakt s Pribićevićem, takođe nije bio impresio-

85 AJ, 790/1, KI 1932/155, Z., "Odgovor na referat F. od 5.XI.1932. iz Praga", 12. novembar 1932.
86 AJ, 790/1, KI 1933/23, Hans, "Organizacija U.R.O.", 1. februar 1933, 1.
87 AJ, 790/1, KI 1933/23, Hans, "Organizacija U.R.O.", 2—4.

niran: još od samog početka pisao je kako je Pribićević "tipični malograđanski političar" koji je "pun radikalnih fraza",[88] ali to nije omelo da KPJ sa njime razvije višegodišnju saradnju.

Komunistički odnos prema URO stoga je bio isti kao i prema svim drugim organizacijama. Plan je bio da se vrši istovremena infiltracija u već postojeću organizaciju, i privlačenje njenih članova u redove SKOJ-a i KPJ. Komunistički pristup istovremene kritike i saradnje neretko je unosio konfuziju u redove samostalaca. Prepiska Stojana Pribićevića sa "Dušanom" svedoči o njegovoj zbunjenosti zbog činjenice da komunisti sa jedne strane aktivno sarađuju sa URO, a sa druge je napadaju preko štampe. Smatrao je da napadi komunista idu na ruku monarhiji, ali da privatne kritike treba uvažiti i uzeti za ozbiljno. Na kraju je zaključio da su se napadi odvijali prvenstveno od strane izolovanih pojedinaca koji nisu štampali svoje novine sa saglasnošću CK KPJ, a javni odnos između KPJ i URO je opisao kao "prijateljsku neutralnost".[89] Kao što ćemo videti nešto kasnije, komunistički napisi, čak i kad su dolazili od samog CK, nisu nužno uvek bili toliko benevolentni koliko je to pretpostavljao Stojan Pribićević.

U svrhu infiltracije i regrutacije, Vlajko Begović je postao član rukovodstva URO (Vasić, 1977: 122—123), dok je komunistkinja Adela Bohunicki bila u rukovodstvu čehoslovačkog ogranka te studentske organizacije i aktivno radila na privlačenju njenih kadrova u KPJ.[90] Kako je krajem 1932. godine u Pragu planiran kongres URO, komunisti su se fokusirali na slanje što većeg broja svojih kadrova na kongres da bi tamo gurali sopstvenu političku liniju. Kako se kongres približavao, planovi o potencijalnom broju komunističkih učesnika su postajali sve ambiciozniji.[91] Ovo je sigurno bilo uslovljeno i činjenicom da je kongres održavan u Čehoslovačkoj, gde je boravilo mnogo studenata komunista, te su komunisti lako mogli brojčano nadjačati same samostalce na ovom kongresu (Vasić, 1989: 202).

U okviru priprema za kongres URO, Milan Gorkić napisao je oštar polemički članak u *Proleteru*, koji je bio bespoštedna kritika Pribićevića i njegove

88 AJ, 790/1, KI 1932/11, Miloš, "Izvještaj".

89 AJ, 790/1, KI 1932/103, "Draga Dunjo!"; AJ, 790/1, KI 1932/105, Stojan, "Dragi Dušane"; AJ, 790/1, KI 1932/135, Stojan, "Dragi Dušane", 24. oktobra 1932.

90 AJ, 790/1, KI 1932/46, Adela, "Izveštaj o radu na Sokolskom Sletu", 4. jul 1932, 2.

91 AJ, 790/1, KI 1932/106, Unger (Miloš Marković), "Dragi prijatelji!" 27. septembar 1932, 2; AJ, 790/1, KI 1932/253 – "Zapisnik br. 27 sednice priv. ruk KPJ od 8.X.32.", 3.

politike. Komunisti su odlučili da ovaj članak objave u svojim novinama ne kao javni napad na Pribićevića, nego kao uputstvo komunističkim kadrovima, da bi znali kakav stav prema određenim politikama URO-a treba da zauzmu na kongresu.[92] Ovo naravno, nije rečeno u samom članku, nego isključivo u partijskim dokumentima, iz razloga konspiracije. Međutim, gledano spolja, članak nesumnjivo izgleda isključivo kao ničim izazvan napad na Pribićevića, u skladu sa tobože "sektaškom" politikom KPJ i Kominterne. Iako mu "sektaštvo" možda i nije bila namera, članak je svakako oštar i kritički, te direktno dovodi u pitanje optimističnu procenu Stojana Pribićevića, iznetu otprilike u isto vreme, da komunisti nikako ne napadaju URO i njegovog oca u štampi.

Gorkićev tekst, objavljen u septembru 1932. godine, zapravo je kritika Pribićevićeve brošure "Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njenu budućnost", objavljene iste godine. Gorkićev tekst naizgled obiluje protivrečnostima, a zapravo je pokušaj da se kritika građanskih snaga ukombinuje sa pozivom na saradnju sa istim, iz straha da će u protivnom otuđiti seljačke i radničke mase koje te snage slede. Ovo je bio osnovni paradoks strategije jedinstvenog fronta još od ranih dvadesetih: kako sarađivati sa reformističkim organizacijama a istovremeno raditi na njihovoj subverziji (McDermott i Agnew, 1996: 32—33). Ovo je generalni problem pravljenja političkih koalicija, ali on postaje još izraženiji kada jedna otvoreno revolucionarna politička opcija, sa pretenzijama da postane jedina politička opcija, ulazi u saveze s organizacijama čiji program je znatno umereniji.

Kod Gorkića stoga nalazimo nazivanja Pribićevića "malograđaninom" te čovekom koji ne želi kraj "svakog" ugnjetavanja, nego samo onog izazvanog konkretno diktaturom. Podseća čitaoce na represije koje su postojale pod "demokratskim" jugoslovenskim režimom pre 1929. godine, kao i na ulogu koju je u tim represijama igrao sam Pribićević, između ostalog i kao ministar unutrašnjih poslova. Međutim, na kraju teksta, Gorkić podvlači da "naša otvorena kritika nazora Pribićevića ne treba da se tumači ni u kojem slučaju kao nešto što je upereno protiv seljačkog i nacionalnog ili opšte-demokratskog pokreta", jer je KPJ "za saradnju, za zajedničku borbu sa svima onim grupama i mesnim

92 Autor članka je potpisan kao S.S. ali zapisnik sastanka partijskog rukovodstva potvrđuje da je reč o Gorkiću. Vidi AJ 790/1, KI 1932/226, "Zapisnik br. 11 sednice priv. ruk. KPJ od 29.VII.1932". Odluka da se članak u Proleteru koristi kao osnova političke kritike na kongresu URO pominje se u AJ, 790/1, KI 1932/257, "Direktive za članove i simpatizere KPJ na kgsu URO," 22. novembar 1932.

organizacijama seljačkog ili nacionalno-oslobodilačkog pokreta, koji su spremni da (...) vode revolucionarnu borbu protiv zajedničkog neprijatelja". Prema mišljenju Gorkića, kritika "sporazumaških vođa" je potrebna da bi ojačala, a ne da bi oslabila pokret protiv diktature (S. S., 1932: 3—6).

Jedan bitan razlog zašto Gorkić toliko insistira na diferenciranju komunista od Pribićevića jeste taj što je u neku ruku zaista bilo teško videti razliku između platforme Pribićevića i KPJ, u smislu da su se obe opcije borile za rušenje Šestojanuarske diktature i uspostavljanje demokratskog režima u Jugoslaviji. Ovde se jasno vidi Gorkićev "etapizam", odnosno insistiranje na buržoasko-demokratskoj fazi revolucije. Dok su neke autorke primetile da u periodu Narodnog fronta dolazi do približavanja KPJ i građanskih opcija (Grubački, 2020: 45—50) slučaj Pribićevića i politike KPJ protiv diktature ukazuje da se ovo približavanje dogodilo još ranije. Gorkićevo svojevrsno promovisanje politike Narodnog fronta pre Narodnog fronta je već primećeno u istoriografiji (Swain, 2004), a ovaj slučaj tu politiku još više ističe, te pokazuje i paradokse u koje zapada Gorkićeva argumentacija usled njegovog političkog pristupa.

Ako sklonimo bombastične revolucionarne fraze iz Gorkićevog teksta, njegov članak zapravo govori apsolutno isto što i Pribićevićeva brošura: rušenje diktature i uspostavljanje demokratskog režima je prioritet za sve, pa tako i za komuniste. Upravo zbog toga je prvi deo Gorkićeve kritike uperen na pitanje odnosa demokratije i diktature. Međutim, na kraju krajeva, po Gorkiću, jedina razlika između KPJ i Pribićevića po ovom pitanju jeste istorijska: dok je Pribićeviću diktatura počela da smeta tek 1929. godine, komunisti smatraju da se država od samog početka nalazila pod diktaturom – diktaturom buržoazije (S. S., 1932: 3). Međutim, to ne znači da i sami komunisti ne žele da se vrate na onakvu "demokratsku" diktaturu buržoazije pod kakvom su živeli do 1929. godine: takav povratak bio bi koristan jer, prema Gorkiću, "mi svaku takvu demokratsku tekovinu iskorištavamo za daljnje klasno prosvećivanje radnog naroda i razvijanje revolucionarne klasne borbe za obaranje celokupnog kapitalističkog poretka" (S. S., 1932: 3). Implikacija je da bi, u slučaju rušenja diktature u Jugoslaviji, Pribićević zastao na novom statusu quo, ali komunisti ne bi; međutim, neposredni taktički interes im je isti – obaranje diktature. Gorkić, stoga, s jedne strane predstavlja komunističku platformu kao fundamentalno suprotnu od Pribićevićeve, a sa druge kao potpuno kompatibilnu, ako ne i identičnu.

Spor se istinski produbljuje na nacionalnom pitanju, gde je glavni problem, očekivano, Pribićevićevo jugoslovenstvo (S. S., 1932: 4—5). Ovde pono-

vo vidimo kako i zašto ono smeta novoj desnoj frakciji. Naime, ako je borba za demokratiju borba seljaštva koja se ispoljava kao nacionalna, onda je jugoslovenstvo subverzija te borbe. To seljaštvo, međutim, socijalizam i komunizam preterano ne zanimaju, te su u članku bilo kakve parole o socijalizmu i revoluciji odsutne. Gorkić u ovom članku suštinski nastupa ne kao komunista nego kao radikalni demokrata iz jakobinske tradicije. Pribićević, iako inspirisan između ostalog ideologijom francuskog građanskog radikalizma, za Gorkića je jednostavno nedovoljno radikalan. Ako uzmemo Gorkićeve slogane o borbi za slobodu udruživanja, štampe i štrajkova u cilju daljeg "klasnog prosvešćivanja", njegova platforma u suštini zvuči kao nešto što bi pisala, recimo, Srpska socijaldemokratska partija pre 1914. godine. Drugim rečima, Gorkić predlaže političku platformu Druge internacionale, ali sa dodatkom pridavanja značaja nacionalnom pitanju na način na koji ga je ona generalno ignorisala. Ovo gledište Gorkića se uklapa u postojeću literaturu koja vidi staljinizam kao povratak na pozicije Druge internacionale, kao i svojevrsno "pripitomljavanje" marksizma, koje ga reducira na radikalnu građansku demokratiju u jakobinskom smislu (Löwy, 2010: 75—78; Post, 1997: 80—83, 160).[93]

Politički radikalnije kritike Pribićevića i URO, doduše češće interne, pisali su članovi leve frakcije. Za Đuru Cvijića, pionira saradnje sa SDK, značaj URO se "preuveličavao", što je bilo u skladu sa prenaglašavanjem "buržoasko-demokratskog karaktera revolucionarnog pokreta", koje je po njemu bilo štetno.[94] Po mišljenju Cvijića, komunisti su URO trebali da, na duge staze, preuzmu i pretvore u stožer borbe revolucionarnog omladinskog pokreta na platformi jedinstvenog fronta, a ne da sarađuju sa Pribićevićem i rukovodstvom tog pokreta, jer su oni predstavnici prečanske sitne i krupne buržoazije.[95] Sudeći po instrukcijama koje je Gorkić uputio učesnicima kongresa URO par meseci kasnije, on je ove kritike Cvijića u velikoj meri i prihvatio.[96]

Uprkos tome, Gorkićeve kritike nekih "levičara" služe kao dodatna dobra ilustracija njegovog "jakobinstva". U svojoj kritici članka Labuda Kusovca za *Inprecor*, Gorkić napada tezu Kusovca (koju je ranije iznosio i Cvijić) da je URO prosto "buržoaska opozicija". Isti princip, dodaje Gorkić, primenjiv je i na

93 Istini za volju, vredi pomenuti da Ken Post smatra celokupnu boljševičku tradiciju kripto-jakobinskom, a ne samo Staljina.

94 AJ, 790/1, KI 1932/71, Krešić, "Dragi drugovi!", 21. avgust 1932, 2—3.

95 AJ, 790/1, KI 1932/107, Krešić, "Dragi drugovi!", 27. septembar, 1.

96 AJ, 790/1, KI 1932/257, "Direktive."

Mačeka. Nije bitno to što su samostalci i mačekovci predstavnici "buržoazije", nego kako ih percipira seljaštvo. Stoga i ustaški pokret, koji Kusovac ocenjuje kao čisto fašistički, Gorkić vidi kao "izraz porasta revolucionarnih tendencija u hrvatskom narodu", ne negirajući da je njegovo *rukovodstvo* fašističko.[97] Kao i u debatama oko Radića dvadesetih, Gorkić ističe razliku između rukovodstva i masa koje za njim idu, te stoga nije slučajno da u ovom pismu evocira bauk Sime Markovića i optužuje Kusovca (a time i druge "levičare") da se zalažu za ista ona Markovićeva gledišta protiv kojih su se dvadesetih borili. To objašnjava njegov "blaži" stav prema ustašama, ali i fokus na kritiku režima a ne opozicije, makar ona bila i fašistička. Kada Gligorijević u svojoj kritici piše da su komunisti tada više kritikovali monarhistički režim nego ustaški pokret, on je u pravu (Gligorijević, 1992: 262—263). Međutim, on ne vidi da je to zbog "jakobinstva" staljinizovanog rukovodstva pod Gorkićem, da akcenat na kritiku režima umesto ustaša stavlja (po njegovom viđenju inače "pro-srpska") partijska desnica, te da se to ne radi zbog nekakve "privlačnosti" ustaša, nego je isti pristup primenjivan i u odnosu prema mačekovcima i pribićevićevcima.[98] Čak i u svojoj staljinističkoj formi, komunisti su i dalje bili, zapravo, komunisti.

Prikladno, "Jakobinac" Gorkić će svoj vrhunac dostići u epohi Narodnog fronta, kada će, nakon dolaska Hitlera na vlast, komunisti postati branioci građanske demokratije i teritorijalnog statusa quo na Balkanu. Pribićević će momentalno primetiti vanrednu opasnost Hitlera po evropsku demokratiju.[99] Međutim, iako je tačno da su komunisti, zbog institucionalne tromosti u uslovima novouspostavljenog staljinizma, sporo menjali politiku na eksplicitno antifašističku (McDermott i Agnew, 1996: 121—130) i da je KPJ prvi odmak od anti-jugoslovenstva u zvaničnim dokumentima napravila tek na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji krajem 1934. godine (Pešić, 1983: 264—265), odnos KPJ i Pribićevića odlično pokazuje da je osnova za antifašističku liniju i odbranu demokratije već uveliko postojala, te da je praksa često bila na toj liniji mnogo pre Četvrte zemaljske konferencije.

U svetlu osvrta na dolazak nacista na vlast u Nemačkoj vredi pomenuti i zanimljiv incident na koji se žali Vladimir Ćopić polovinom 1933. godine. Naime, Ćopić obaveštava Kominternu da je Mustafa Golubić na sastanku

97 AJ, 790/1, KI 1932/303, Somer, "Fuer Obrad", 22. novembar 1932.

98 Vidi recimo instrukcije u AJ, 790/1, KI 1933/413, "Dragi drugovi", 17. avgust 1933.

99 AJ, 790/1, KI 1933/135, Kosta, "Dragi Sv!", 1; AJ, 790/1, KI 1933/136, Sv., "Dragi Šandore!", 2—3.

sa Radišom Vorkapićem iznosio kritiku rukovodstva KPJ kao i kritiku rukovodstva Komunističke partije Nemačke, očito ogorčen njihovom pasivnošću u vreme nacističkog prevrata. Ćopić smatra ovo za ozbiljno narušavanje partijske discipline i otkrivanje poverljivih informacija. Pritom dodaje da je Golubićev postupak bio poguban po KPJ, koja je bila na putu da potpuno privuče razočarane članove URO na svoju stranu, što je nakon izjava Golubića postalo nemoguće, jer su sada ti ljudi stekli utisak da je KPJ u istom takvom rasulu kao i SDS i URO.[100]

Odnosi KPJ i Pribićevića su se, po svemu sudeći, u leto 1933. godine pogoršali. Naime, komunisti su tada saznali da Pribićević prima pozamašne sume novca od čehoslovačke vlade, što je izgleda za njih bila crvena linija. Raspravljalo se o planu da se sa informacijom izađe u javnost, preko centralnoevropske građanske štampe ili preko novina *Hrvatski put*. Ideja komunista bila je da time mogu diskreditovati Pribićevića, te su verovatno pretpostavljali da će tako neke od omladinaca koji ga podržavaju potpuno uveriti da pređu u komunistički tabor.[101] Pribićević je zapravo bio na platnom spisku čehoslovačkog Ministarstva spoljnih poslova, sa saglasnošću Beneša, već više od godinu dana, samo su komunisti to kasno saznali. Za čehoslovačko Ministarstvo je bilo bitno da se finansira Pribićević kao pojedinac, a ne organizacije u čijem radu učestvuje ili sa kojima sarađuje, što je bio jedan od razloga nesuglasica između njega i čehoslovačke vlade (Hladký, Chrobák i Pelikán, 1995: 257—258). Komunisti su na kraju odustali od plana diskreditovanja Pribićevića kroz štampu, što je retrospektivno gledano bila dobra odluka, jer će se odnosi KPJ i samostalaca ponovo popraviti svega par godina kasnije, da bi na kraju njihova saradnja poprimila i masovni karakter.

Ne postoje podaci o konačnoj sudbini URO, a informacije o vezama KPJ i Pribićevića tokom 1934. su dosta šture. Prema Vasiću, URO je do kraja 1933. godine *de facto* prestala da postoji, a većina aktivistkinja i aktivista se utopila u KPJ (Vasić, 1977: 131). Njen poslednji letak objavljen je 1. decembra 1933. godine, na petnaestu godišnjicu ujedinjenja (Višnjić, 2008: 118—119). Pribićević

100 AJ, 790/1, KI 1933/168, Winter, "Dragi prijatelju", 2—3.

101 AJ, 790/1, KI 1933/248, Franz, "Aftera S-P i B", 30. septembar 1933; AJ, 790/1, KI 1933/249, Pismo Franza o "aferi PB", bez datuma. Ova pisma objavljena su u Višnjić, 2008: 116—118. U Arhivu Jugoslavije čuva se i jedno nečitko pismo, sa potpisom koji izgleda kao "Colaj" i koji Vorkapiću saopštava da ne namerava da učestvuje u kampanji diskreditacije Pribićevića. AJ, 790/1, KI 1933/475, Colaj, "Dragi druže", kraj 1933.

je čak i svojim građanskim kontaktima tokom 1934. godine pominjao da ima veze sa KPJ (Hladký, Chrobák i Pelikán, 1995: 259), ali to je izgleda bila stvar političkog manevrisanja i ucene, a ne odraz bliskih veza baš u datom trenutku. U kasnijim izveštajima o nacionalno-revolucionarnom pokretu za 1934. i 1935. godinu, pominju se organizacije hrvatskih i slovenačkih "nacionalnih revolucionara", kao i saradnja sa zemljoradničkom levicom okupljenom oko Dragoljuba Jovanovića, ali je odsustvo samostalaca primetno.[102] Saradnja se obnavlja posle Sedmog kongresa Kominterne, kada se Gorkić i Ćopić ponovo sastaju sa Pribićevićem, što je našoj istoriografiji već od ranije poznato (Očak, 1980: 267—268; Očak, 1988: 202—203). Kada je Pribićević preminuo u septembru 1936. godine, KPJ je u *Proleteru* objavila veoma pozitivan nekrolog, a na njegov grob je na sahrani položen venac u ime Komunističke partije Jugoslavije (Boban, 1973: 191—192; Berić, 2013: 67). No, to je već bio period Narodnog fronta i poslednja tačka razdora između komunista i samostalaca – nacionalno pitanje – time je nestala. Novi kurs je izričito podržavao zahteve hrvatskog (i drugih) nacionalnih pokreta isključivo "u okvirima ujedinjene Jugoslavije".[103]

/ Zaključak

Prijateljice i prijatelji van istorijske struke često imaju običaj da me pitaju kako se može desiti da se mi istoričari među sobom ne slažemo kada postoje "činjenice" i "samo jedna" istina. Naravno, stvar je malo složenija od toga, kao što će primetiti svako ko je čitao dokumenta iz više od jednog izvora o bilo kojem događaju, istorijskom ili aktuelnom. No, to ne znači da činjenice ne postoje, kao i da ne postoji manipulacija činjenicama. Tipičan primer takve manipulacije je rad Branislava Gligorijevića, koji je predmet kritike ovog članka, i koji je na mnogo načina postao standard domaće (konkretno, srpske) istoriografije u poslednjih trideset godina, dok su ga ostale kolege nekritički prenosile, neki od njih unoseći i otvorene teorije zavere u kasnije interpretacije, ili površno iskrivljujući ranije napisane reči u skladu sa sopstvenim ideološkim pretpostavkama.

102 AJ, 790/1, KI 1934/103, CK, "Sekretarijatu za balkanske zemlje", 30. maj 1934, 6—8; AJ, 790/1, KI 1935/56, "Izveštaj o hrvatskom nacionalnorevolucionarnom pokretu", bez datuma.

103 RGASPI, 495-18-1306a, f. 10, "KPJu i nacional'nye trebovanija horvatov i drugih narodov v Jugoslavii. (predloženije tov. Gromova dlja Sekretariata)", 22. mart 1939.

Ako uzmemo u obzir da se o saradnji jugoslovenskih komunista sa Svetozarom Pribićevićem ranih tridesetih opširno pisalo u Jugoslaviji još šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, da su detaljna svedočanstva o tome ostavljali viđeni neposredni učesnici događaja poput Vlajka Begovića, da je Milovan Đilas veze sa samostalcima pominjao još u naširoko čitanom engleskom izdanju svojih memoara sedamdesetih (nedavno konačno objavljenom i na srpskohrvatskom), i da su u zadnjih trideset godina o tome objavljena i svedočanstva učesnika na marginama te saradnje, poput Ive Vejvode, postavlja se pitanje: kako to da na saradnju KPJ i Pribićevića, jedne od najvažnijih političkih figura međuratne Jugoslavije, niko nije obratio pažnju? Zašto je svugde, od bulevarske štampe do profesionalne istoriografije, potencirana i preuveličavana "saradnja" Komunističke partije Jugoslavije sa predratnim ustašama, dok su mnogo ozbiljnije i dublje veze komunista sa najvećom i najreprezentativnijom partijom prečanskih Srba sistematski prećutkivane? Ako smo ja i određene kolege, poput Branislava Gligorijevića i Koste Nikolića, gledali ista dokumenta u istim fondovima u Arhivu Jugoslavije, kako sam ja primetio nešto što oni nisu, kada se dokumenti o vezama KPJ sa samostalcima i sa ustaškim pokretom nalaze doslovno jedni pored drugih, i u kartoteci se navode zajedno, po redu po kojem se nalaze, a neretko se veze sa različitim grupama spominju u jednim te istim dokumentima? Sve to navodi na zaključak namernog selektivnog čitanja istorijskih izvora u svrhu određene političke i ideološke agende, konkretno antikomunističke, i u podršku naučno neodrživoj tezi "antisrpskog" karaktera komunističkog pokreta.

Primera radi, samo tokom 1932. i 1933. godine, prema materijalima u zbirci 790/1 Arhiva Jugoslavije, veze komunista sa Svetozarom Pribićevićem, URO i SDS raspravljaju se, na sastancima, u izveštajima i u internoj prepisci, najmanje 60 puta, uključujući i prepisku sa i među SDS-ovcima. Nasuprot tome, Gligorijević je izgradio narativ o komunističko-ustaškoj "saradnji" na osnovu dva pisma, jednog izveštaja (koji je pogrešno pripisao Mladenu Lorkoviću) i još jednog pasusa u trećem pismu. Kosta Nikolić ne koristi ni toliko, nego se oslanja na tri sekundarna izvora, jedan memoarski zapis od tri i po strane, jedan novinski članak i dva izveštaja Ministarstva vojske (Nikolić, 2015: 64—67). Ruku na srce, Nikolić koristi svega 34 pojedinačna dokumenta iz zbirke KPJ, što znači da ga nije "pročešljao" toliko temeljno koliko Gligorijević, na čiji rad se oslanja. Drugim rečima, "krivica" leži prvenstveno na Gligorijeviću, čija monografija predstavlja polaznu tačku većine savremenih autora. To čini još

važnijom činjenicu da u Srbiji postoji očita preferencija prema samo jednoj u nizu studija o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji – onoj koju je 1992. objavio Gligorijević. Autorke i autori kao Pešić (čija studija je nesumnjivo najtemeljnija), Perović i Pleterski zadobijaju mnogo manje pažnje. Toma Milenković je u svojoj polemici sa Nikolićem još pre više od trideset godina upozoravao na opasnosti od paušalnih sudova i pravljenja ozbiljnih faktografskih grešaka u koje može odvesti apriorno odbacivanje istoriografije iz socijalističkog perioda kao čisto ideološke (Milenković, 1994: 201—202). Ovaj članak pokazuje da je istoriografija, koja tvrdi da je sa raspadom jednopartijskog sistema tobože zbacila ideološke okove, zapravo učestovala u stavljanju novih.

Ono što istorijski izvori u ovom slučaju bez svake sumnje pokazuju jeste da je najbliži politički saradnik Komunističke partije Jugoslavije ranih tridesetih bio Svetozar Pribićević, kao i neki ljudi iz njime vođene Ujedinjene revolucionarne omladine. Komunisti su Pribićevića i URO učili konspirativnom radu, ilegalnoj prepisci i izbegavanju policije; pribićevićevci su istupali zajednički s komunistima, skrivali ih od policije i pružali zaštitu koju su njihovo ime i reputacija mogli da ponude od političkih represija, kako domaćih, tako i stranih aktera. Javno nisu istupali zajedno, osim u okviru studentskog pokreta, do perioda Narodnog fronta, ali su iza kulisa sarađivali veoma aktivno. Saradnja je često bila trnovita i krajem 1933. godine je čak dovela do sukoba, ali to nije ništa preterano neobično za slučajeve komunističke saradnje sa nekomunističkim organizacijama.

Saradnja komunista i samostalaca odvijala se u skladu sa ideološkim i teorijskim pretpostavkama KPJ, koje su nacionalno pitanje videle kao izraz klasnog interesa seljačke većine u nerazvijenim kapitalističkim državama. Uprkos tvrdnjama Gligorijevića i Nikolića da su komunisti srpsko nacionalno pitanje "ignorisali" (Gligorijević, 1992: 287; Nikolić, 2015: 57), ovaj članak pokazuje da to nije bio slučaj. Zapravo su autori kao što su Gligorijević i Nikolić ignorisali komunistički odnos prema "srpskom pitanju" zarad izgradnje svojih neodrživih ideoloških pretpostavki.

U stvarnosti, komunisti nisu zazirali od saradnje sa Srbima, kao što nisu zazirali od saradnje ni sa političkim predstavnicima bilo koje druge nacije. Bizarno je da se ovakva tvrdnja u naučnom članku mora isticati, ali 35 godina istorijskog revizionizma u kom je postalo normalno da se čak i u naučnim monografijama bez ikakvog propitivanja pojavljuju sintagme kao što je ona o "antisrpskom nacionalizmu i dogmatizmu" komunista (Nikolić, 2015: 184)

dovele su do toga. KPJ je sarađivala sa razočaranim nacionalistima, videvši nacionalno pitanje kao seljačko pitanje: tako je na svoju stranu privukla mnoge bivše nacionaliste iz Makedonije i Hrvatske, ali i Srbe, počevši od crnorukaca preko učesnika malo poznate pobune u Mariboru, do samog Svetozara Pribićevića, nekada unitarističkog jugoslovenskog nacionaliste, a potom prvaka federalnog jugoslovenstva i srpsko-hrvatske saradnje. U svim ovim slučajevima bilo je uspona i padova, ali komunistička nastojanja na ostvarivanju saradnje kulminiraće u periodu Narodnog fronta, kada će se KPJ postaviti na čelo antifašističkog pokreta, okupljajući oko sebe seljaštvo koje je do rata bilo privrženo pre svega građanskim strankama, i na kraju, (i) uz njihovu podršku, preuzeti vlast. Temelji te saradnje udareni su u prethodnim periodima, naročito između 1923. i 1934. godine.

U tom kontekstu, čak i taktičke veze KPJ sa ustašama, koje su se ogledale pre svega u stvaranju Zajednice političkih zatvorenika, mogu se smatrati uspešnim, iako je ovoj istorijskoj fusnoti iz ideoloških razloga pridodat preveliki značaj u istoriografiji i široj javnosti. Ako se par sastanaka komunista sa Brankom Jelićem, čitanjem istorije unazad, može smatrati za "dokaz" tobožnjeg "antisrpskog" karaktera jugoslovenskog komunističkog pokreta, onda u te "anti-Srbe" svakako treba upisati i političkog lidera hrvatskih Srba, koji je isto tako i u isto vreme sa njima održavao veze, i za čije se puštanje na slobodu kod kralja Aleksandra lično zalagao Mladen Lorković (Očak, 1982b: 191; Hladký, Chrobák i Pelikán, 2002: 172). Svakako, da su nacionalistički orijentisani hrvatski istoričari ranije otkrili vezu Dobroslava Jevđevića sa KPJ u ovom periodu, načitali bismo se dramatičnih naslova o komunističko-četničkoj "saradnji" protiv Hrvata. A naravno, može se i jednostavno napraviti otklon, kako od čitanja istorije unazad, tako i od etnocentričnog i senzacionalističkog shvatanja istorije uopšte.

Ovaj članak pokazao je kako su osnova komunističke strategije bili stvaranje Balkanske federacije i saradnja sa seljačkim organizacijama, u svrhu pridobijanja većinske socijalne klase na Balkanu za platformu socijalističke revolucije. Kulminacija te strategije bio je "ozloglašeni" Drezdenski kongres 1928. godine, kojim je anti-jugoslovenska politika KPJ dostigla vrhunac. Međutim, ta anti-jugoslovenska politika nije bila uperena ni protiv određene nacije ni na stvaranje malih nacionalnih država, nego upravo na formiranje Balkanske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike. U tu svrhu, komunisti jesu sarađivali sa nacionalističkim organizacijama, ali im je rezon uvek

bio prvenstveno klasni, te ni same nacionalizme nisu "diskriminisali", odnosno sarađivali su sa nacionalistima bez obzira na nacionalnost, ako su smatrali da te nacionaliste mogu pridobiti na progresivnoj političkoj platformi. Ova široka tema može se istraživati i dalje, kroz veze komunista sa slovenačkim nacionalistima iz TIGR-a ili pak kroz veze sa levim zemljoradnicima iz Srbije. U svakom slučaju, priča o zatvorenosti komunističkog pokreta i njegovom "sektaštvu" od 1928. do 1934. u velikoj je meri preuveličana, a priča o (anti-)etničkim pristrasnostima komunista je konstrukcija nacionalistički orijentisanih istoričara koja se u svom selektivnom i tendencioznom čitanju izvora graniči sa konspirologijom. Komunistička partija Jugoslavije u međuratnom periodu, uprkos obilju literature, još uvek može biti predmet zanimljivih novih istraživanja. Tu je nebitno da li će budući autori i autorke smatrati komunističku ilegalnu i antidržavnu aktivnost, čiji krajnji cilj je bilo nasilno rušenje ustavnog poretka, za pozitivnu, negativnu, ili neutralnu stvar. Bitno je da se tim komunistima ne učitava da su bili ono što nisu – nacionalisti – a na osnovu pretpostavki našeg ideološki obremenjenog doba dominacije nacionalnih država. Koliko god to bilo šokantno ideolozima koji su se maskirali u istoričare, Kotkin je bio u pravu. Komunisti su zapravo bili – komunisti.

/ *Literatura*

Arhivi:

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

Fond 507 – CK KPJ

Zbirka 790/1 – Komunistička internacionala (Sekcija KPJ)

Zbirka 790/2 – Komunistička omladinska internacionala (Sekcija SKOJ)

Zbirka 790/4 – Seljačka internacionala

Arhiv Srbije (AS), Beograd

Fond BIA

Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti (BSAZU), Ljubljana

R 105/11 – Dragotin Gustinčič, *Spomini* (neobjavljeni rukopis)

Bundesarchiv (BA), Berlin

Fond R 3003/20241 – Ministarstvo unutrašnjih poslova Rajha, Dopunski tom B: Bugari – Dimitrov, I deo, mart–maj 1933.

Fond RY 1/893 – Komunistička partija Nemačke, Prepiska KPD sa komunističkim partijama i jezičnim grupama

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb

Fond 1371 – Istaknute osobe radničkog i komunističkog pokreta

Fond 1753 – Osobni fond Ivan Očak

Ruski državni arhiv socio-političke istorije (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političeskoj istorii, RGASPI), Moskva

Fond 495-18 – Sekretarijat Izvršnog komiteta Komunističke internacionale (IKKI)

Fond 495-69 – Balkanski lendersekretarijat IKKI

Fond 495-70 – Komunistička partija Jugoslavije

Fond 509-1 – Izvršni komitet Balkanske komunističke federacije IKKI

Objavljeni primarni izvori:

V s''ezd Kommunističeskoj partii Rumynii. 1932. Partijnoe izdatel'stvo. Moskva..

Abramović, Ivica. 1990. Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima. *Časopis za suvremenu povijest* 22/1—2: 187—207.

Balen, Šime. 1996. Prisjećanje na robijašku epizodu Antifašističke fronte, u: Kraus, Ognjen (ur.), *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (zbornik). Židovska općina Zagreb. Zagreb: 210—213.

Begović, Vlajko. 1960a. Obnavljanje partiske organizacije u Bosni i Hercegovini 1930 godine, u: Morača, Pero (ur.), *Četrdeset godina: zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Drugi tom, 1929 — 1935. Kultura. Beograd: 35—39.

Begović, Vlajko. 1960b.Begstvo ispred policije – među kačake i u Albaniju, u: Morača, Pero (ur.),*Četrdeset godina: zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Drugi tom, 1929 — 1935.Kultura. Beograd: 331—337.

Blažević, Jakov. 1980. *Prepoznavanja*. Mladost. Zagreb.

Cvetković, Slavoljub. 1970. Dr Sima Marković (Prilog za biografiju). *Prilozi za istoriju socijalizma* 7 (1970): 397—415.

Čolaković, Rodoljub. 1966. *Kazivanje o jednom pokoljenju*, tom prvi. Svjetlost. Sarajevo.

Dobrodžeana-Gerea, Konstantin. 1914. O socijalizmu u zaostalim zemljama. *Borba* 7/5: 192—196.

Đilas, Milovan. 2024. *Ideal i profesija: Uspomene revolucionara*. Vukotić Media. Beograd.

Filipović, Filip. 1988. Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji, u: Gligorijević, Branislav (ur.), Filip Filipović, *Sabrana dela.* Tom deseti (Januar 1927–decembar 1928). Institut za savremenu istoriju. Beograd: 312—418.

Hladký, Ladislav, Chrobák, Tomáš, i Pelikán, Jan. 2002. Emigrace Svetozara Pribićeviće v Československu, 1. část – Edice archivních dokumentů z let 1929 — 1932. *Slovanské historické studie* 28: 141—242.

Hladký, Ladislav, Chrobák, Tomáš, i Pelikán, Jan. 2003. Emigrace Svetozara Pribićeviće v Československu, 2. část – Edice archivních dokumentů z let 1932 — 1936. *Slovanské historické studie* 29: 215—287.

Gavrić, Milan. 1974. *Crveni univerzitet*. Narodna armija. Beograd.

GHNR (Grupa hrvatskih nacionalnih revolucionara). 1932. *Put k oslobođenju hrvatskog naroda*. Beč.

Karaula, Željko. 2008. "Pisma iz emigracije" – izvod iz korespondencije Svetozara Pribićevića i Augusta Košutića (1933 — 1936). *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"* XIII: 60—88.

Kraus, Lavoslav. 1973. *Susreti i sudbine: Sjećanja iz jednog aktivnog života*. Glas Slavonije. Osijek.

Hadžirović, Ahmed, Karabegović, Ibrahim, i Ramljak, Ante. 1978. *Ivan Krndelj: građa za monografiju*. Beograd. Rad.

Lazarević, Dragica (ur.). 1983. Josip Broz Tito, *Sabrana djela*. Tom drugi: Avgust 1928 — mart 1935. Izdavački centar "Komunist", Beogradski izdavačko-grafički zavod, Izdavačko-knjižarsko poduzeće "Naprijed". Beograd, Zagreb.

Lazarević, Dragica (ur.). 1988. Filip Filipović, *Sabrana dela*. Tom jedanaesti (1929 — 1930). Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Lazarević, Dragica (ur.). 1989b. Filip Filipović, *Sabrana dela*. Tom dvanaesti (Januar 1931 — maj 1934). Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Lenin, Vladimir Il'ič. 1972. Otnošenie social-demokratii k krest'janskomu dviženiju, u: *V. I. Lenin: Polnoe sobranie sočinenij* (izdanie pjatoe). Tom 11. Ijulj' 1905 — oktjabr' 1905. Izdatel'stvo političeskoj literatury. Moskva: 215—224.

Lenin, Vladimir Il'ič. 1973. Agrarnaja programma social-demokratii v pervoj ruskoj revoljucii 1905 — 1907 godov, u: *V. I. Lenin: Polnoe sobranie sočinenij* (izdanie pjatoe). Tom 16. Ijun' 1907 — mart 1908. Izdatel'stvo političeskoj literatury. Moskva: 193—413.

Miloš, Stojan (ur.). 1986. *Antun Mavrak. Građa za monografiju*. Oslobođenje. Sarajevo.

Perovšek, Jurij (ur.). 1990. *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923*. Partizanska knjiga. Ljubljana.

Pešić, Desanka (ur.). 1985. *Sima Marković – Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*. Filip Višnjić. Beograd.

Pijade, Moša (ur.). 1950. *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom II: *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919 — 1937*. Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Beograd.

Poganj, Jožef. 1913. *Balkanski rat i austro-ugarski imperijalizam*. Sloboda. Budimpešta.

Ribar, Ivan. 1951. *Politički zapisi*, tom 3. Izdavačko preduzeće Srbije. Beograd.

Safarov, G. 1923a. Nacionalno pitanje u periodu imperijalističkog rata. *Borba* 1/1: 20—23.

Safarov, Georgij. 1923b. *Nacional'nyj vopros i proletariat*. Krasnaja nov'. Moskva.

Višnjić, Čedomir. 2008. Svetozar u Ruskim arhivima. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"* XIII: 89—124.

Vujošević, Ubavka i Gligorijević, Branislav (ur.). 1986. *Treći kongres KPJ (17 — 22. maj 1926), Plenarne sednice CK KPJ (maj — septembar 1926)*. Komunist. Beograd.

Vujošević, Ubavka. 1993. Prilozi za biografiju Mustafe Golubića (Nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne). *Istorija 20. veka* 11/1—2: 217—230.

Knjige:

Banac, Ivo. 1988. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell University Press. Ithaca, NY.

Berić, Gojko. 2013. *Zbogom XX. stoljeće: Sjećanja Ive Vejvode*. Profil. Zagreb.

Bežen, Ante i Brlić, Ivan. 2023. *Velebitski ustanak: Zbornik radova*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb.

Boban, Ljubo. 1973. *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928 — 1936)*. Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest. Zagreb.

Bogdanović, Mira. 1989. *Srpski radnički pokret 1903 — 1914: Naličje legende*. Globus. Zagreb.

Connor, Walker. 1984. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton University Press. Princeton, NY.

Cvetković, Slavoljub. 1985. *Idejne borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije (1919 — 1928.)*. Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Čkrebić, Dušan. 2018. *Kominterna: burni događaji i njihove posledice po SFRJ i Srbiju*. Zavod za udžbenike. Beograd.

Dević, Nemanja. 2021. *Za Partiju i Tita: Partizanski pokret u Srbiji 1941 — 1944*. Službeni glasnik, Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Dimou, Augusta. 2009. *Entangled Paths Towards Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*. Central European University Press. Budapest, New York.

Djilas, Aleksa. 1991. *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919 — 1953*. Harvard University Press. Cambridge, MA.

Dragišić, Olivera. 2023. *Komunističko osvajanje vlasti na Balkanu: 1944 — 1947: Rumunija, Bugarska, Jugoslavija*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.

Fisher, David James. 1988. *Romain Rolland and the Politics of Intellectual Engagement*. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, Oxford.

Gligorijević, Branislav. 1983. *Između revolucije i dogme: Voja (Vojislav) Vujović u Kominterni*. Spektar. Zagreb.

Gligorijević, Branislav. 1992. *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Gužvica, Stefan. 2022. *Sickle Without a Hammer: Revolution and Nation-Building in the Balkans, 1900s — 1930s*. Doktorska disertacija. Universität Regensburg.

Hallas, Duncan. 2008. *The Comintern*. Haymarket Books. Chicago.

Hatzopoulos, Pavlos. 2008. *The Balkans Beyond Nationalism and Identity: International Relations and Ideology*. I.B. Tauris. London.

Jakšić, Božidar. 1986. *Svest socijalnog protesta*. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije. Beograd.

Janković, Branimir i Tomašegović, Nikola. 2025. *Nadilaženje nacionalne paradigme. Od historiografskog nacionalizma do transnacionalnih pristupa*. Srednja Europa. Zagreb.

Jelić-Butić, Fikreta. 1983. *Hrvatska seljačka stranka*. Globus. Zagreb.

Jelić, Ivan. 1981. *Komunistička partija Hrvatske 1937 — 1945*, prvi svezak. Globus. Zagreb.

Jovanović, Nadežda. 1979. *Sindikalni pokret u Srbiji: 1929 — 1934*. Prosveta. Beograd.

Jovanović, Žarko. 1984. *KPJ prema seljaštvu, 1919 — 1941*. Narodna knjiga. Beograd.

Jović, Borisav. 2020. *Velika prevara – Kako su Srbi izgubili vek*. Drugo prošireno i dopunjeno izdanje. Službeni glasnik. Beograd.

Kljaić, Stipe. 2017. *Nikada više Jugoslavija: Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. — 1945.)*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb.

Lebl, Arpad. 1954. *Sindikalna borba agrarnog proletarijata*. Izdavačko preduzeće "Rad". Beograd.

Love, Joseph. 1996. *Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil*. Stanford University Press. Stanford, CA.

Löwy, Michael. 2010. *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*. Haymarket Books. Chicago.

Lukač, Dušan. 1972. *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje, 1918 — 1941*. Institut za savremenu istoriju. Beograd.

McDermott, Kevin, i Agnew, Jeremy. 1996. *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. MacMillan. London.

Morača, Pero, Bilandžić, Dušan, i Stojanović, Stanislav. 1977. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije. Kratak pregled* (drugo izdanje). Rad. Beograd.

Nikolić, Kosta. 1994. *Boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije 1919 — 1929: Istorijske posledice*. Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Nikolić, Kosta. 2015. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Zavod za udžbenike. Beograd.

Nikolić, Miroslav. 1979. *Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije*. Izdavačka radna organizacija "Rad". Beograd.

Očak, Ivan. 1980. *Vojnik revolucije: Život i rad Vladimira Ćopića*. Spektar. Zagreb.

Očak, Ivan. 1982a. *Braća Cvijići*. Spektar. Globus. Zagreb.

Očak, Ivan. 1982b. *Krleža – Partija: Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917 — 1941*. Spektar. Zagreb.

Očak, Ivan. 1988. *Gorkić: Život, rad i pogibija*. Globus. Zagreb.

Perović, Latinka. 1984. *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*. Globus. Zagreb.

Pešić, Desanka. 1983. *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje*. Izdavačka radna organizacija "Rad". Beograd.

Piljević, Đorđe O. 2001. *Čovek ideja i akcije*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.

Pleterski, Janko. 1985. *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Komunist. Beograd.

Post, Ken. 1997. *Revolution's Other World: Communism and the Periphery, 1917 — 39*. Macmillan Press. London.

Rajković, Ana. 2020. *Ideološki prijepori u radničkom pokretu u Osijeku (1918. — 1939.)*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.

Revjakina, Luiza. 2003. *Kominternăt i selskite partii na Balkanite, 1923 — 1931*. Akademičeskoe izdatel'stvo imeni Prof. Marin Drinov. Sofija.

Ristović, Ljubiša, i Kržavac, Savo. 1968. *Robija*, knjiga druga. Republika. Zagreb.

Tığlay, Fatma Pelin. 2023. *The road not taken: Socialism a l'Ottoman, 1908 — 1912*. Doktorska disertacija. University of Illinois at Urbana-Champaign.

Vasić, Miroljub. 1977. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929 — 1941. godine*. Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Vlajčić, Gordana. 1978. *Revolucija i nacije. Evolucija stavova vodstava KPJ i Kominterne 1919 — 1929. godine*. Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb. Zagreb.

Vlajčić, Gordana. 1987. *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje 1919 — 1927*. Globus. Zagreb.

Vujošević, Ubavka. 2019. *Nestajali netragom: Jugosloveni – žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927 — 1953*. Institut za savremenu istoriju. Beograd.

Vukomanović, Mladen. 1979. *Sindikalni pokret u Srbiji 1903 — 1914*. Zapis. Beograd.

Članci i poglavlja:

Avramović, Miodrag Žika. 1986. Prve demonstracije protiv vojno-monarhističke diktature pod rukovodstvom beogradskih studenata-komunista 1. aprila 1932. godine, u Vulović, Dobrica (ur.), *Beogradski univerzitet u predratnom periodu, narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, tom 2. Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu. Beograd: 167—185.

Boban, Ljubo. 1989. Prilog proučavanju odnosa KPJ prema ustašama u vrijeme Šestojanuarske diktature, u: Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*. Školska knjiga, Stvarnost. Zagreb: 202—226.

Bogdanović, Mira. 2002. Serbian Social Democracy and the Peasantry, 1903 — 1914. u: Blok, Aad, Hitchins, Keith, Markey, Raymond, Simonson, Birger (ur.), *Urban Radicals, Rural Allies: Social Democracy and the Agrarian Issue, 1870 — 1914*. Peter Lang. Bern: 371—391.

Bugrov, Konstantin. 2021. Colonial Revolution and Liberatory War: From Communist to Post-Colonial Theory (Georgy Safarov, Mao Zedong and Frantz Fanon). *Changing Societies & Personalities* 5/3: 325—354.

Čavoški, Kosta. 2013. Zloupotreba nacionalnog pitanja u duhu marksizma, u: Kostić, Aleksandar (ur.), *Sima Marković: Zbornik radova sa naučnog skupa "Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića"*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd: 23—41.

Despotović, Ljubiša i Glišin, Vanja. 2024. Antijugoslovenstvo kao antisrpska platforma za političku i vojnu saradnju ustaša i komunista u okvirima Kraljevine Jugoslavije i tokom rata na teritoriji NDH. *Nacionalni interes* 47/1: 91—117.

Dević, Nemanja. 2024. Sreten Žujović (1899 — 1976): Biografija jednog srpskog revolucionara. *Istorija 20. veka* 42/1: 143—166.

Deželak-Barič, Vida. 2017. Komunistična partija Slovenije in tigrovci med drugo svetovno vojno, u: Gabrič, Aleš (ur.), *TIGR v zgodovini in zgodovinopisju*. Inštitut za novejšo zgodovino. Ljubljana.

Đorić, Marija. 2013. Ideološka osnova dela Sime Markovića, u: Kostić, Aleksandar (ur.), *Sima Marković: Zbornik radova sa naučnog skupa "Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića"*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd: 167—181.

Gligorijević, Branislav. 1988. Predgovor, u: Gligorijević, Branislav (ur.), Filip Filipović, *Sabrana dela*. Tom deveti (Maj 1924 — decembar 1926). Institut za savremenu istoriju. Beograd: 5—13.

Gligorijević, Branislav. Komunisti i ustaše između dva rata – simpatije i kontakti, Stella Polare, 3. maja 2021. https://stellapolarebooks.com/2021/05/03/komunisti-i-ustase-izmedu-dva-rata-simpatije-i-kontakti-branislav-gligorijevic/, Pristupljeno: 29. decembra 2025.

Grubački, Isidora. 2020. Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia, u: Artwińska, Anna i Mrozik, Agnieszka (ur.), *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*. Routledge. New York: 45—65.

Gužvica, Stefan. 2023a. Bogomir Herman: Kritička misao radničkog intelektualca, u: Stojković, Dragan i Gužvica, Stefan (ur.), *Herman: Quo vadimus?*. Most Art Jugoslavija. Beograd: 199—241.

Gužvica, Stefan. 2023b. Colonies in Interwar Europe? The Balkan Communist Parties as Precursors of Anticolonialism, u: Petkovska, Sanja (ur.), *Decolonial Politics in European Peripheries: Redefining Progressiveness, Coloniality and Transition Efforts*. Routledge. London: 297—318.

Gužvica, Stefan. 2025. Bauer or Luxemburg? Understanding the Yugoslav Communist 'Right Faction' in the 1920s. *Historical Materialism* 33/2: 43—80.

Haupt, Georges. 1986. Model party: the role and influence of German social democracy in South-East Europe, u: *Aspects of International Socialism, 1871 — 1914: Essays by Georges Haupt*. Cambridge University Press. Cambridge: 48—80.

Hladký, Ladislav, Chrobák, Tomáš, i Pelikán, Jan. 1995. Svetozar Pribićević a Československo. *Český časopis historický* 93/2: 244—262.

Hunt, Lynn. Against Presentism, Perspectives on History, 1. maja 2002. https://www.historians.org/perspectives-article/against-presentism-may-2002/, Pristupljeno: 23. septembra 2026.

Janjetović, Zoran. 2023. Ideologijom protiv nauke ili naukom protiv ideologije? *Tokovi istorije* 3/2023: 297—314.

Ješić, Rafailo. 1969. Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903 — 1914. *Tokovi revolucije* 4: 3—156.

Jovanović, Nadežda. 1972. O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovođenja Nezavisnim sindikatima 1926/27. godine. *Istorija 20. veka: zbornik radova* 12 (1972): 425—442.

Jovanović, Nadežda. 1989. Hapšenja i suđenja Kosti Novakoviću 1926. godine, u: Madžarević, Radoš Ž. (ur.), *Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije*. Institut za istoriju radničkog pokreta. Čačak: 260—290.

Knežević, Relja. 2014. Direktaši: revolucionarno-sindikalistička struja unutar Srpske socijaldemokratske partije 1906 — 1912. *Tokovi istorije* 2/2014: 55—82.

Kostić, Aleksandar. 2013. Uvodna reč, u: Kostić, Aleksandar (ur.), *Sima Marković: Zbornik radova sa naučnog skupa "Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića"*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd: 9—13.

LaPorte, Norman H. 2001. 'Stalinization' and its Limits in the Saxon KPD, 1925 — 28. *European History Quarterly* 31/4: 549—590.

Lazarević, Dragica. 1989a. Kosta Novaković u međunarodnim komunističkim forumima (1927 — 1935), u: Madžarević, Radoš Ž. (ur.), *Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije*. Institut za istoriju radničkog pokreta. Čačak: 291—304.

Lewis, Mark. 2014. The Failure of the Austrian and Yugoslav Police to Repress the Croatian Ustaša in Austria, 1929 — 1934. *Austrian History Yearbook* 45: 186—212.

Lih, Lars T. 2015. 'The New Era of War and Revolution': Lenin, Kautsky, Hegel and the Outbreak of World War I, u, Anievas, Alexander (ur.), *Cataclysm 1914: The First World War and the Making of Modern World Politics*. Brill. Leiden, Boston: 366—412.

Matijević, Zlatko. 2006. Prilozi za političku biografiju dr. Ljudevita Kežmana: od "Memoranduma" za Mirovnu konferenciju u Parizu do odlaska u Sjedinjene Američke Države (1919. — 1922.). *Časopis za suvremenu povijest* 38/3: 757—778.

Matijević, Zlatko. 2007. Radićevac iz "Esplanade". Prilog poznavanju političke biografije vlč. dr. Ljudevita Kežmana (1927./1928.). *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije* II/4(2): 31—50.

Matijević, Zlatko. 2009. Kežman, Ljudevit. Hrvatski biografski leksikon (1983 — 2025), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. https://hbl.lzmk.hr/clanak/kezman-ljudevit, Pristupljeno: 6. marta 2026.

Milenković, Toma. 1994. Nedoslednost u primeni istorijske metodologije (Kosta Nikolić, BOLJŠEVIZACIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE 1919 — 1929, Istorijske posledice, Beograd 1994). *Istorija 20. veka* 12/1: 201—222.

Milošević, Srđan. 2015. Komunistička partija Jugoslavije o seljačkom i agrarnom pitanju u periodu između dva svetska rata. *Tokovi istorije* 2/2015: 101—127.

Mulholland, Marc. 2009. Marx, the Proletariat, and the 'Will to Socialism'. *Critique: Journal of Socialist Theory* 37/3: 319—343.

Njagulov, Blagovest. 2014. Early Socialism in the Balkans, u: Daskalov, Roumen i Mishkova, Diana (ur.), *Entangled Histories of the Balkans, Volume Two: Transfers of Political Ideologies and Institutions*. Brill. Leiden, Boston: 199—280.

Palić, Milenko. 1970. Nezavisna radnička partija Jugoslavije u Vojvodini. *Tokovi revolucije* 1: 209—277.

Pejić, Luka. 2017. Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici. *Historijski zbornik* 62/2: 411—438.

Pešić, Desa. 1971. Obnova organizacija KPJ u Srbiji u periodu od 1930. do 1934. *Tokovi revolucije* 7: 3—96.

Riddell, John. 2011. The Origins of the United Front Policy. *International Socialism* 130: 113—140.

Shafir, Michael. 1984. 'Romania's Marx' and the National Question: Constantin Dobrogeanu-Gherea. *History of Political Thought* 5/2: 295—314.

Simeunović, Dragan. 2013. Sima Marković o tragizmu malih naroda, u: Kostić, Aleksandar (ur.), *Sima Marković: Zbornik radova sa naučnog skupa "Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića"*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd: 75—89.

Stojkov, Todor. 1975. Svetozar Pribićević u političkoj emigraciji u Francuskoj. *Istraživanja Instituta za izučavanje istorije Vojvodine* IV: 343—415.

Swain, Geoffrey. 2004. Wreckage or Recovery: A Tale of Two Parties, u: Worley, Matthew (ur)., *In Search of Revolution International Communist Parties in the Third Period*. I. B. Tauris. London, New York: 129—151.

Šitin, Tonći. 1986. "Hrvatski seljačko-radnički blok" na izborima za oblasne skupštine u siječnju 1927. godine. *Radovi. Razdio povijesnih znanosti* 25/12: 299—318.

Timofejev, Aleksej. 2023. "Nulti pacijent": Počeci delovanja sovjetske obaveštajne službe u Kraljevini Jugoslaviji. *Istorija 20. veka* 41/2: 303—322.

Vasić, Miroljub. 1989. Ujedinjena revolucionarna omladina na Beogradskom univerzitetu, u: Vasić, Miroljub (ur.), *Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu od osnivanja do danas: saopštenja i prilozi sa Simpozijuma održanog u Beogradu 15 — 17. novembra*

1988. godine. Centar za marksizam Univerziteta. Beograd: 199—206.

Vinaver, Vuk. 1972. KPJ i balkanska politika Jugoslavije (1929 — 1934). *Balcanica: Godišnjak Balkanološkog instituta* SANU III (1972): 437—454.

Vukadinović, Igor. 2023. Titoizam protiv nauke: primer "kritičkog osvrta" Zorana Janjetovića. *Tokovi istorije* 2/2023: 359—367.

Vukliš, Vladan i Gužvica, Stefan. 2024. Muške fantazije: Smrt Blagoja Parovića, u: Manojlović Pintar, Olga (ur.), *Jugoslovenski dobrovoljci u odbrani Španske republike: tematski zbornik radova*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd: 187—249.

Novinski članci:

Cvijić, Gjuro. 1922. Propast zemlje ili promena režima. *Borba – nezavisan politički i društveni list*, 19. februar 1922, 1—2.

Dikötter, Frank, Robinson, Peter M. The State Is Rich and the People Are Poor, Hoover Institution, 10. aprila 2025. https://www.hoover.org/research/state-rich-and-people-are-poor, Pristupljeno: 29. marta 2026.

Đurđević, Danica. 1991. Tema o kojoj se govori: Istoriografija bez ideologije. *Politika*, 5. januar 1991, 12.

Jovanović, Rajko. 1933. "U Jugoslaviji ni srpski narod ne može biti slobodan". *Hrvatski put: Glasilo Hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta* 2—3 (siječanj — veljača): 14—15.

Kežman, dr Ljudevit. 1933. "Oblaci ratne opasnosti nad hrvatskim narodom". *Hrvatski put: Glasilo hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta* 2—3 (siječanj — veljača): 2—4.

Krušelj, Željko. 1988. Federaciju na remont, intervju: Desanka Pešić. *Danas*, 27. decembar 1988.

"Krvavi teror militarističko-fašističke diktature u Jugoslaviji i nacionalno ugnjetavanje. Apel nacionalno-revolucionarnih organizacija Balkana". *La Fédération balkanique* 124 (1–B), 1. decembar 1929: 2741—2743.

"Odgovor opozicije na Teze Central. Odbora N. R. P. J.". *Radnik: Centralni organ Nezavisne Radničke Partije Jugoslavije*. Broj 140, 8. oktobar 1924: 1—4.

"Punktacija" i borba za pravo samoodređenja hrvatskog naroda. 1933. *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke lnternacionale)*, IX/1, januar 1933: 2—3.

S. S. 1932. Bankrotstvo Seljačko-Demokratske Koalicije i njene politike. *Proleter. Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale)*, VIII/26, septembar 1932: 3—6.

"Upute grupama i povjerenicima hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta". 1933. *Hrvatski put: Glasilo hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta* 2—3 (siječanj — veljača): 4—5.

STEFAN GUŽVICA

From historical Dresden: Communists, Ustashas and the case of the "disappearance" of Svetozar Pribićević

This article will be a contribution to the understanding of the policy of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) towards the national question in the period of the early thirties. The central subject of the study is a critique of Branislav Gligorijević's book "Comintern, Yugoslav and Serbian Question", and a review, based on primary sources, of the relationship of the KPJ towards non-communist political organizations in the so-called "Third Period" of the Comintern from 1928 to 1935, starting with the decisions of the Fourth, "Dresden" Congress of the KPJ. I will show how the myth about the Dresden Congress and the communist-Ustasha "cooperation" was built as the basis of the KPJ's policy in that period, why this myth is unfounded and why it was widely accepted in historiographical circles, especially in Serbia. The article shows that the main political subjects of the "national" struggle in Yugoslavia in the early 1930s in the eyes of the communists were actually the Croatian peasant movement and the Serb peasant movement of Prečani led by Svetozar Pribićević. The fact that the most important and closest cooperation for the communists in this period was achieved with the political representatives of the Serbs from Preca calls into question two major assumptions of domestic historiography: first, the superficial assumption from the socialist era about the Third Period of the Comintern as "sectarian", and then the general ideological assumption about the "anti-Serb" character of the communist movement, which especially gained momentum in Serbian historiography and the public sphere during the period of the restoration of the capitalist order. I will also show that in his study, Branislav Gligorijević deliberately ignored the cooperation of the KPJ with Pribićević and minimized the cooperation with left-wing renegades from the HSS in order to strengthen his unsustainable thesis about the "attractiveness" of the Ustasha for Yugoslav communists. The article will also refer to later historiographical studies, primarily by

Kosta Nikolić, which uncritically took over Gligorijević's theses and supplemented them with new inaccuracies.

KEYWORDS: *communism, Balkan Federation, Communist Party of Yugoslavia, Yugoslavism, Croatian Peasant Party, Independent Democratic Party, Svetozar Pribićević*